

El Pirineu Oriental en el marc de la Segona Guerra Púnica (218-202 a.n.e.): una nova perspectiva*

Oriol Olesti Vila¹

Rebut: 17/08/2020
Acceptat: 29/11/2020

Resum

Els treballs arqueològics desenvolupats en els darrers anys al nord-est peninsular han permès documentar alguns esdeveniments històrics vinculats a la segona Guerra Púnica. També a l'àrea pirinenca, i en especial a la comarca de la Cerdanya, hi ha indicis d'aquest conflicte, el que permet vincular aquestes noves dades a les informacions aportades pels historiadors antics com Polibi i Titus Livi. El creuament dels Pirineus d'almenys una part de les tropes púniques per l'eix Segre-Tet sembla una proposta ben fonamentada.

Paraules clau: Pirineus Orientals; Cerdanya; Guerra Púnica; Ceretans; Anníbal

Abstract. *Eastern Pyrenees during Second Punic War (218-202 BC): A new approach*

Archaeological works carried out in recent years in the north-eastern part of the Iberian Peninsula have identified some historical events connected with the Second Punic War. There are also some indicators of this conflict in the Pyrenean area, especially in the Cerdanya region, which allows to link this new information to the data provided by ancient historians such as Polybius and Livy. The crossing of the Pyrenees by the Punic army along the Segre-Tet axis appears as a well-founded proposal.

Keywords: Eastern Pyrenees; Cerdanya; Punic War; *Ceretanii*; Hannibal

OLESTI VILA, Oriol. «El Pirineu Oriental en el marc de la Segona Guerra Púnica (218-202 a.n.e.): una nova perspectiva». *Treballs d'Arqueologia*, 2020, núm. 24, p. 7-40. DOI: 10.5565/rev/tda.120

* Aquesta recerca ha estat realitzada en el marc dels projectes «Paisajes de la Hispania romana (2): modelos de gestión de los recursos en un marco provincial en transición (II a.n.e. - V d.n.e.)» (HAR2017-87488-R) i «Paisatge i territori a la Cerdanya Antiga – 2» (CLT009/18/00019).

1. Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana. oriol.olesti@uab.cat

1. Introducció

És difícil presentar novetats respecte al rol dels Pirineus en el conflicte de la Segona Guerra Púnica a partir estrictament de les fonts literàries antigues. Les poques referències conservades en els autors antics han estat abastament analitzades, valorant-ne molts matisos i detalls. Tanmateix, és cert que les fonts literàries antigues poden reinterpretar-se a partir del moment en què altres elements —com en aquest cas els estudis arqueològics— permeten albirar noves possibilitats, sempre estimulants. En resum, no serà fàcil en aquest treball parlar de novetats, però sí que creiem possible obrir noves perspectives d'interpretació d'aquest període.

Per altra banda, els marges cronològics tan específics que ens imposen en aquest treball (menys d'una vintena d'anys) són difícils de delimitar arqueològicament. Tots aquells esdeveniments compresos entre el darrer terç —per no dir la segona meitat— del s. III a.n.e. i fins al primer quart del s. II a.n.e., queden inclosos en una fase arqueològica força uniforme, amb poques possibilitats de diferenciació al seu interior. És possible, a vegades, intuir subfases en aquest horitzó (per exemple, anterior o posterior a l'arribada romana), però si això ja és difícil d'aconseguir en les ben conegudes sèries tipològiques i arqueològiques de les àrees costaneres del NE peninsular, més difícil encara és aconseguir-ho a l'àrea pirinenca. Sovint, per tant, ens haurem de conformar en ubicar en el temps els jaciments

dins d'un període ampli de finals de s. III i inicis de s. II a.n.e., amb el problema que això pot suposar a escala històrica.

2. Un itinerari a debat

Depenem encara en tota aquesta problemàtica dels famosos passatges de Polibi i Livi respecte a la preparació de la campanya d'Anníbal la primavera del 218 a.n.e., el seu pas per l'Ebre i, finalment, la travessa del Pirineu.²

Per a la primera part d'aquesta expedició èpica, és a dir, els preparatius de la campanya i el pas del riu Ebre, els treballs dels companys Jaume Noguera i Jordi López (UB-ICAC) han aportat interessants novetats, que permeten plantejar amb força versemblança un pas interior del riu (possiblement per Ascó) i l'avenç per la comarca de les Garrigues, el Pla d'Urgell, l'Urgell i la Noguera vers el curs del Segre a l'alçada d'Artesa de Segre (Noguera et al., 2013: 2018).³ A partir d'aquí, seria possible una ruta transversal pirinenca (per la Cerdanya i el Conflent) o bé prepirinenca, per l'eix Solsonès-Berguedà-Ripollès.

Sembla clar que aquestes dues vies permetrien eludir el que sempre ha estat un lloc comú per a la major part dels investigadors: un pas d'Anníbal costaner, evitant el pas pel Pertús-Panissars, massa proper a la costa i a Empúries.

Val la pena analitzar amb detall aquesta darrera possibilitat, que les fonts, com veurem, semblen descartar, encara

2. Seguïrem per a aquests autors les edicions i traduccions de la col·lecció Bernat Metge: Polibi. *Història*, Vol. II. Llibres II-III. Edició i traducció de M. Balasch. Fundació Bernat Metge, Barcelona 1987.

Titus Livi. *Història de Roma*, Vol. XI. Llibre XXI. Edició i traducció de Jordi Avilés. Fundació Bernat Metge, Barcelona 2007.

3. Veure també l'aportació d'aquest equip en aquesta mateixa publicació.

que recentment ha tornat a estar posada en valor per part d'alguns investigadors (Duran et al., 2018: 479).⁴ El pas per la depressió litoral o prelitoral, que resseguiria la coneguda com via d'Hèracles, i que podria suposar sens dubte l'accés més natural cap al sud de la Gàl·lia des de l'Ebre, presentava diversos problemes. A banda de la teòrica oposició de la colònia iberofocea d'Empúries, caldria tenir també en compte altres elements. Per una banda, Anníbal sempre hagués estat amenaçat en la seva cursa envers Roma pels atacs de la flota romana o dels seus aliats, per exemple la flota massaliota (que participà a la coneguda batalla de les boques de l'Ebre del 217 a.n.e.).⁵ La manca d'una veritable flota militar cartaginesa fou precisament el que va empènyer Anníbal a l'atac per via terrestre, i tot i que els púnics tenien alguns vaixells a la seva disposició el 218 a.n.e. (que Anníbal havia deixat a la rereguarda Hispana), sens dubte la superioritat naval romana feia molt perillós un avenç proper a la costa.⁶ En qualsevol moment un exèrcit romà podria desembarcar en un punt estratègic i tallar l'avançament —o atacar la rereguarda— d'un exèrcit desplegat d'una manera molt lineal, com havia de ser l'exèrcit púnic. De fet, aquest era el pla inicial d'Escipió el 218 a.n.e., pla que estigué a punt de triomfar encaçant Anníbal poc abans que aquest creués el Roine.

Un segon element podria ser la col·laboració amb la flota romana, no només de la flota massaliota, sinó també la d'altres pobles indígenes costaners. De fet, els *pis-catores Tarraconensis* col·laboraren amb Roma en la presa de *Cartago Nova* el 209 (Livi, 26, 45, 7) de manera que tot i no existir una veritable flota ibèrica, si que podien constituir una amenaça estratègica com a proveïdors d'informació per a Roma. Potser seria també aquest el cas emporità. No sembla que la colònia focea hagués tingut una veritable flota naval militar, però tenia infraestructures portuàries d'envergadura, i podria tenir algunes naus aptes per al combat, i el que és també molt important: un coneixement estratègic del litoral del Golf de Lió i de la costa catalana, útil per a la «intel·ligència» romana. El mateix es podria dir de *Rhode*, que els darrers estudis mostren com un enclavament fortament vinculat a *Massalia* (Puiç, 2009), amb un port important, i que per tant podria comptar amb una petita flota naval.

Un tercer element que podria explicar la ruta interior, i que sovint ha estat molt poc valorada pels investigadors, és el mateix grau d'oposició que Anníbal i els púnics podien esperar de les *civitates* indígenes ibèriques de la zona, és a dir, de la seva capacitat per frenar el seu avenç. Des d'un punt de vista poliorcètic, no sembla que el món ibèric català hagués pogut oposar una gran resistència a la maquinà-

4. Ja D. Proctor (1974: 53), en la seva obra clàssica, proposava aquest pas pel Perthus.

5. La raó d'evitar la ruta costanera podria ser similar a la que ens transmet Livi (21, 31, 2) en referir-se al pas d'Anníbal pels Alps: «Havent partit l'endemà, es dirigí, riba amunt del Ròdan, a les regions interiors de la Gàl·lia, no perquè fos la via més directa vers els Alps, sinó creient que, com més s'allunyés del mar, més difícilment li sortiria a l'encontre el romà, amb el qual no tenia intenció d'entaular combat abans d'arribar a Itàlia».

6. No hi ha cap referència literària a una flota púnica ancorada a la costa al Nord de l'Ebre. Sabem que era reduïda, però actua pel sud de l'Ebre i mai per sobre (com a molt, ho fa a la batalla de les boques de l'Ebre). Això sembla indicar que no hi hauria punts d'ancoratge favorables als púnics al Nord de l'Ebre, i seria un nou indicatiu d'un control poc efectiu de la costa catalana, compatible amb una política d'aliances dèbil en aquesta àrea.

ria de guerra de tipus hel·lenístic que acompanyava l'exèrcit púnic, si bé segurament estava prou desenvolupada per frenar un temps l'avenç cartaginès, i això era el que no es podia permetre Anníbal. La via costanera (amb pobles notablement desenvolupats com els cossetans, els laietans i els indigetes) podia haver estat un obstacle més important que la via interior, on Anníbal esperava trobar pobles menys encastellats. Per altra banda, tampoc hem de negligir la capacitat indígena d'oposició a les tropes púniques des de les defenses dels *oppida* ibèrics. Anníbal, al llarg de la seva campanya a Itàlia, va tenir força problemes per conquerir les ciutats ben emmurallades, evitant els assalts pel seu cost en temps i vides. És lògic que hagués fet el mateix en un moment on la velocitat de marxa i l'estalvi de temps eren precisament uns dels valors més estratègics. La capacitat d'Anníbal per assetjar i capturar ciutats ha estat molt debatuda pels historiadors moderns (Shean, 1996: 163 i ss.), però exemples com les captures de Sagunt, Locri o Acerra mostren el coneixement i el bon ús de les màquines de guerra de l'exèrcit púnic, que es podien construir sobre el mateix lloc. Recintes defensius com Ullastret (protegit pel notable fossat descobert els darrers anys), Empúries (amb un *proteichisma* notable) o Puig Castell de Samalús (amb potents torres quadrangulars al llarg del perímetre), no suposarien un obstacle insalvable per a l'exèrcit cartaginès, però si que de-

morarien el seu avenç, el que precisament era clau en aquell moment. El mateix es podria dir de la capacitat d'aquestes comunitats per bloquejar o retardar el seu pas: l'any 211 a.n.e., quan Anníbal féu una marxa per la Campània per allunyar l'interès romà per Càpua, es trobà que els colons romans del territori havien destruït els ponts en el seu camí, per frenar el seu avenç (Livi, 26, 9, 3-4; App., *Hann.*, 6, 40). Això podia haver passat perfectament en un territori litoral més hostil.

En aquest sentit, en temps de guerra l'accessibilitat o no d'un pas pot estar més lligat als condicionants polítics (d'aliances o oposicions) que no pas orogràfics. Un possible pacte amb els Ilergets, per exemple, un dels pobles més desenvolupats de l'àrea prepirinènca del moment (si hem de fer cas de la seva capacitat de mobilització de tropes) podia convertir una via logística més complexa, com era la pirinenca, en més accessible i ràpida que una costanera, potser difícil de dominar políticament. Cal aquí tenir en compte també el rol proromà que mostraren els pobles costaners a la primera etapa de la presència romana (precatoniana, per entendre'ns),⁷ oposat al rol propúnic dels interiors (amb la tríada ilergets-ausetans-lacetans), que podria precisament datar d'aquest període previ. La referència de Livi a la renovació de pactes anteriors (Livi, 21, 60, 1) és, en aquest sentit, força indicativa.

Finalment, és lògic suposar que els indígenes per on passessin les tropes opta-

7. Així, els laietans pràcticament no apareixen en els primers compassos de la presència romana a la zona (Livi, 21, 60), i els indigetes i cossetans semblen no haver-se oposat gaire a una ocupació romana forta des del 218 a.n.e., com indiquen el fàcil domini d'Empúries (i el seu rerepaís) i *Tarraco* (Olesti, 2000). Segons Livi (21, 60), aquest sotmetiment, iniciat just després del primer desembarcament a Empúries, es feu pacíficament, a partir bé de nous pactes o de la renovació dels antics —per tant anteriors a la presència romana. És curiós que el mateix autor indica que es va pactar amb pobles tant de la costa (*maritimos*) com de l'interior, inclosos els muntanyencs: *montanis ad ferociiores iam gentes valuit*. Els pactes explícitament mencionen el reclutament de cohorts auxiliars (*auxiliorum cohortes*).

rien per la tàctica d'amagar els seus excedents en recintes fortificats. Així, es documenta, per exemple, en el cas de l'*Anàbasi*, l'expedició dels 10.000 mercenaris grecs a Pèrsia comandada per Xenofont a principis del s. IV a.n.e., un cas d'expedició militar que manté notables paral·lels amb la d'Anníbal, i on es documenten fenòmens similars (Xen., *An.*, 4, 7, 1).⁸ És el cas de pobles com els carducs, taocs i calibes, que decideixen protegir els seus excedents en indrets fortificats quan els grecs travessen el seu territori. En el cas dels habitants de l'Armènia, aquests vivien juntament amb cabres, ovelles, vaques i aus en cases semi-soterrades (Xen., *An.*, 4, 5, 24), mentre que els taocs protegeixen els seus excedents en llocs fortificats, però on no hi ha ni ciutats ni cases, però on podien reunir-se juntament amb els seus ramats (Xen., *An.*, 4, 7, 1). L'exèrcit atacant o ha de perdre temps assetjant les fortificacions (cosa que Xenofont fa en algun cas, i on la seva tècnica poliorcètica els permet fer-ho amb relativa facilitat), o ha d'optar per passar de llarg i aprovisionar-se amb altres béns (com els que quedaven a camp obert). En el cas d'Anníbal, cal pensar (encara que les defenses dels *oppida* no fossin massa importants), la pèrdua de temps que podia suposar el seu assetjament no compensava el risc de perdre la iniciativa. Com després veurem, és possible documentar un gran increment de sitges de fi-

nals del s. III aC en nombrosos jaciments ibèrics del NE, el que podria demostrar un fenomen de protecció i fortificació de l'ecedent com el que les fonts mencionen per al cas dels mercenaris grecs a Àsia Menor.

3. El pas interior. L'opció púnica més ràpida?

No oblidem tampoc una idea clau en l'estratègia d'Anníbal, ben destacada pel mateix Polibi (3, 17): per assegurar-se una segura marxa cap a Itàlia, calia no deixar enrere cap enemic, és a dir, que no quedés cap exèrcit amb capacitat per assetjar la seva rereguarda (en primer lloc, Sagunt, i amb ella Hispània). És interessant que només Sagunt s'esmenta en aquest context, el que sembla indicar que la resta de comunitats hispanes afectades suposaven una amenaça molt menor per al comandant púnic. Quan, com veurem més endavant, Anníbal decideix creuar el Pirineu, sabem que pacificarà els territoris dominats, i deixarà al capdavant un volum de tropes important, justament per assegurar-se el control d'aquesta rereguarda. Aquesta rereguarda, però, no inclou els territoris al nord del Pirineu, on bé pels pactes que Anníbal realitza a *Ruscino*, o bé per la impossibilitat de dominar efectivament aquestes àrees, sembla que queden fora de l'interès púnic.⁹

8. Tot i les diferències evidents, tant cronològiques com estratègiques, entre l'expedició d'Anníbal i la dels 10.000, creiem que és una referència útil pel que fa a l'estudi del moviment d'un exèrcit antic per territori enemic.

9. Tot i que la similitud d'alguns fenòmens documentats en jaciments al nord de la carena, com Pech-Maho (Sigean), permeten dubtar-ho, almenys per a l'àrea més meridional. L'abandonament del jaciments a finals del s. III inicis del s. II a.n.e. coincideix amb aquesta fase, si bé seria possible (donada la identificació d'un ritual d'enterrament de cavalls just en el moment final) que fos més adient relacionar-lo amb les actuacions de Cató el 195 a.n.e. (Gailledrat i Belarte, 2019). Caldria veure, però, si aquest ritual no fos contemporani de la destrucció, el que aleshores podria indicar potser un ritual propiciatori de la batalla, fenomen conegut entre els bàrbars (Plb., 12, 4).

Com sabem, però, l'estratègia romana, desembarcant a *Emporion*, capgirà aquesta opció.

En aquest sentit, un recent treball sobre l'estratègia d'Anníbal per controlar i gestionar els recursos dels territoris púnics, tant al Nord d'Àfrica com a la península, proposa amb bons arguments un pacte molt precoç entre Anníbal i els ilergets, ja l'hivern 219-218 a.n.e. (Olcoz i Medrano, 2014: 88). Aquest pacte implicaria que la via pirinenca, interior, seria molt més segura i ràpida que no pas la de la costa, doncs almenys fins al peu de la serralada hi hauria un pas lliure, i amb un possible aprovisionament indígena més o menys voluntari. Aquest pacte podria estar testimoniats en la presència d'uns centenars de cavallers ilergets a l'exèrcit púnic deixats per Anníbal a Asdrúbal abans del creuament de l'Ebre (Plb., 3, 33, 15; Livi, 21, 22, 3), per tant abans del contacte directe amb el territori Ilerget.¹⁰ Es tracta d'un element poc valorat per la historiografia, però que implicaria un contacte previ de les elits ilergetes amb els púnics, un element clau després en la seva aliança: Polibi (10, 33, 6) menciona com Indíbil i Mandoni eren «els prínceps més importants d'entre els ibers, i els amics més lleials dels Cartaginesos», i també poc abans indica com Indíbil professava un gran afecte als cartagi-

nesos (9, 11 3).¹¹ De fet, el que els púnics sol·licitaven als indígenes està descrit, a la contra, pels mateixos romans, quan Livi recull el que l'ambaixada romana a Hispània els demanava: «que no permetessin el pas per llurs camps i llurs ciutats» (*per agros urbesque suas transitum darent*; Livi, 21, 20, 2). El dret de pas és un element clau en els pobles ubicats en zones de pas, i és especialment important en àrees d'alçada, en colls, on és freqüent que aquests pobles (com els pirinencs o els alpins) cobrin drets de pasatge a canvi (*teloneum*, en el cas pirinenc).¹² De fet, és el que farà Anníbal tant al sud de la Gàl·lia com als Alps: pagar amb or els cabdills gals per poder avançar ràpidament (Livi, 21, 20, 9).

Finalment, un aspecte poc destacat és el clar paral·lisme que es pot establir entre el pas del Pirineu (descriu molt breument) i el pas dels Alps, molt millor documentat pels autors antics (no oblidem que el mateix Polibi va realitzar ell mateix l'itinerari per poder documentar bé l'expedició annibàlica —Plb., 3, 8, 12—). Així, es poden fer paral·lels entre la necessitat d'aprovisionament previ, la tria d'una ruta segura d'aproximació a la muntanya, la més que probable col·laboració de guies locals (suposada en el cas pirinenc, ben explicitada en el cas dels Alps), així com la necessitat de tenir l'esquena ben protegi-

10. Cal recordar que, segons ens diu Polibi (3, 27; 3, 29), els pactes amb Roma després de la Guerra de Sicília impediien a ambdós bàndols reclutar mercenaris de l'àrea d'influència de l'altra part, així com fer tractats amb els aliats de l'altre. Això suposa que els cavallers ilergets que participen a l'exèrcit púnic abans del pas de l'Ebre no eren mercenaris, ni tenien pactes previs amb Roma. Havien de ser, per tant, nous aliats dels púnics, en cap moment vinculats a Roma.

11. Recordem que les tropes que passen d'Àfrica a Iberia, i a l'inrevés, entre les quals hi ha els genets ilergets, les coneix Polibi gràcies a la inscripció del cap Lacini, en el santuari d'Hera (Plb., 3, 56, 4). Com indica Beltrán (1984: 157) aquests contingents fan referència tant als moviments de tropes efectuats abans de l'inici de l'expedició (per tant, abans d'ocupació efectiva del territori Ilerget), com després, indicant els que acabaran arribant a la Vall del Po. No podem estar totalment segurs, en canvi, de les quantitats de tropes en els moments intermedis (partida de l'Ebre, i entre Pirineus i Ròdan).

12. Sobre el pas de drets de pas a la zona: Aliaga et al. (1998). Veure també Plut., *Sert.*, 6.

da en iniciar el pas. Per exemple, en el cas alpí, Polibi és concloent (3, 49, 13) en destacar el suport que rep Anníbal dels gals comandats per Branus, especialment per la por al pas pel territori dels al·lòbroges: les tropes d'aquest reietó els protegiren la seva rereguarda i els permeteren un accés segur sense perill (i ràpid) fins al pas dels Alps. Aquest mateix podria haver estat el rol dels ilergets en el cas hispà: protegir l'accés fins al peu dels Pirineus enfront altres comunitats (potser els bergistans, o els volscans, amb qui Roma ja havia intentat pactar abans de l'inici de les hostilitats?). En tot cas, l'arribada al peu de la carena amb seguretat era un element clau en l'estratègia púnica i, això, hauria estat més difícil d'aconseguir per la via marítima.

4. El pas dels Pirineus

Polibi (3, 35) indica com Anníbal, després d'haver fet tots els preparatius al llarg de l'hivern, amb un exèrcit de 90.000 soldats a peu i 12.000 cavallers, inicià la campanya.¹³ Passà l'Ebre i anà sotmetent els pobles que trobà fins als Pirineus: els Ilergets, els Bargusis, i després els Airensis i els Andosins. L'autor grec precisa com hagué de prendre a l'assalt algunes ciutats (*poleis*), amb nombroses

lluites que li costaren força homes. Anníbal deixà aleshores a Hannó al davant del territori al nord de l'Ebre, amb 10.000 infants i 1.000 cavallers de les tropes expedicionàries, i amb l'objectiu afegit de controlar especialment els bargusis, perquè en desconfiava en ser amics dels romans. També va deixar-li la major part de la impedimenta. Al mateix temps, va enviar cap a les seves cases un grup igual d'ibers, perquè tant els que marxaven cap a casa com els que es quedaven a l'expedició estiguessin ben disposats envers ell, en el cas que els hagués de necessitar. Polibi, que com ja vàrem indicar coneixia aquestes xifres de primera mà, concreta el nombre de tropes que continuaren l'expedició més enllà del Pirineu: 50.000 tropes lleugeres a peu, i 9.000 cavallers. Fou amb aquestes tropes que acabà de creuar els Pirineus i dirigir-se vers el Roine. Aquest exèrcit definitiu presenta quatre característiques que destaca la crònica polibiana: tot i haver-se reduït respecte les tropes que iniciaren la marxa, era encara força nombrós, estava molt ben entrenat en les lluites prèvies a Hispania, era força fidel, i no duia una gran quantitat d'impedimenta. Era evident que la velocitat era un element clau. Polibi fa després un notable *excursus* geogràfic per ubicar als seus lectors en la geografia del conflicte.¹⁴ Tot seguit, reprèn el discurs

13. Plb., 3, 35, 1-4. «Avançà, amb noranta mil soldats d'infanteria i uns dotze mil de cavalleria. Passà el riu Ebre. (...) sotmeté les tribus dels ilergets, bargusis, erinosis i andosins fins als Pirineus. (...) havent-los reduïts tots, i preses algunes ciutats per assalt, amb més rapidesa àdhuc que no esperava, però també amb lluites més nombroses i fortes i grans pèrdues d'homes [...] deixà a Hannó al comandament de tot el país deçà del riu i amo absolut dels bargusis [...] Dividí així mateix el seu exèrcit, del qual passà a Hannó deu mil homes d'infanteria i mil de cavalleria, i també li deixà tot el bagatge pesat del cos expedicionari (...) Prenent, doncs, la resta de forces lleugeres, consistents en cinquanta mil homes d'infanteria i nou mil de cavalleria, avançà a través de les muntanyes dites Pirineus cap al pas del riu anomenat Roine, tenint ara un exèrcit no tan nombrós com útil, i entrenat excel·lentment gràcies a les contínues lluites d'Espanya».

14. On, per cert, Empúries es considerada una etapa en les distàncies mesurades del periple d'Anníbal, si bé es tracta només d'una fita geogràfica (3, 39, 7).

(3, 40, 1): «Anníbal va atacar els congostos pirinencs amb un gran temor de ser aturat pels gals, perquè aquells paratges són molt escarpats». És clar que, en la descripció polibiana, hi ha un moment inicial de lluita amb ibers, una aturada per organitzar la rereguarda, i un segon període de lluita amb els gals.

D'aquests passatges de Polibi en podem destacar dos elements, que després reprendrem: l'expedició d'Anníbal envers els Pirineus té una primera fase fins al peu o els primers contraforts de les muntanyes (on s'ha d'enfrontar a nombroses comunitats), on s'esmenten ilergets, bargusis, airenensis i andosins. Un cop garantit l'accés s'atura per separar part de les tropes, que queden a les ordres d'Hannó per controlar el territori al nord de l'Ebre, i només en un tercer moment creua pròpiament les muntanyes pirinènques, travessant aleshores els congostos controlats pels gals, zones força escarpades, sense que s'esmentin combats en aquest segon moment. Recordem, però, que per a Polibi (i així ho explicita a: 3, 39, 4) els Pirineus separen els ibers del sud dels gals del nord, de manera que per a la seva concepció és lògic suposar que els darrers contraforts dels Pirineus estiguessin ocupats per gals.

El sotmetiment dels pobles prepirinencs implica els combats amb alguns pobles. En el cas dels ilergets el sotmetiment podria haver estat per la força, però sembla poc probable si, com hem vist, havien estat aliats previs i se'ls considera dels més fidels. La resta, com bargusis i potser airenensis i andosins, sembla que se li oposen per la força, amb notables combats i la presa d'algunes *poleis*. Si creiem les dades polibianes, els combats haurien provocat unes baixes de 20.000 infants i de 1.000 cavallers, que responen bé a la notícia de l'autor de Megalòpolis de les notables pèrdues en homes que tingué en aquests combats, però que semblen una mica excessives.¹⁵

Si analitzem el text de Livi (21, 23, 1),¹⁶ veiem com es complementen força bé les seves informacions amb les mancances de Polibi. Així, segons Livi, poc abans de creuar l'Ebre Anníbal va enviar emissaris per entregar als gals regals per garantir-se el pas pel seu país, i conèixer el pas dels Alps. No tenim cap referència d'una actuació similar respecte del pas dels Pirineus. Aleshores, passà l'Ebre per tres punts diferents i avançà vers les muntanyes. El pas de l'Ebre per tres punts és una estratègia prudent per evitar emboscades i garantir la rapidesa de l'operació.

15. Entre la sortida d'*Illiberis*, i l'arribada a la vall del Po, l'exèrcit púnic perdé 30.000 infants i 3.000 genets, el que suposa que al Pirineu hauria tingut unes baixes només un 30% inferiors.

16. Livi, 21, 23, 1-4: «Alegre per aquesta visió, féu passar l'Ebre a les tropes en tres columnes. Havent enviat en una avançada alguns homes a guanyar-se amb regals l'adhesió dels pobles gals per on havia de fer avançar l'exèrcit, i a reconèixer els passos dels Alps, féu creuar l'Iber a noranta mil soldats d'infanteria i dotze mil de cavalleria. A continuació, sotmeté ilergets, bargusis i ausetans i la Lacetània, que és al peu dels monts Pirineus, i posà Hannó al comandament de tota aquesta regió (*praesidia*), i també mil genets. Quan començà a fer avançar l'exèrcit a través d'un coll pirinenc (*saltus*) i es propagà entre els bàrbars el rumor, ben fidedigne, sobre la guerra contra Roma, en aquell moment tres mil soldats d'infanteria carpetans feren mitja volta. Era clar que els inquietava no tant la guerra com la llargària del trajecte i la travessada infranquejable dels Alps.» [21,24,] «A continuació, a fi que aquella demora i l'ociositat no perturbessin la moral, amb la resta de les tropes avançà a través dels Pirineus i situà el campament a la vora de la plaça forta d'*Illiberis* (*ad oppidum Iliberrim castra locat*)».

Per alguns autors, aquesta divisió en tres grups no seria només un fet puntual, sinó que implicaria un avenç de les tropes en tres columnes en el camí vers el Pirineu i el sud de la Gal·lia. La lògica de dividir l'exèrcit respondria a la necessitat d'aprovisionar un nombre menor de tropes, poder avançar de manera més homogènia i no desplegadas al llarg d'una perillosa columna massa extensa, i evitar el risc de ser sorprès i aturat en un únic punt. Això explicaria l'aparent contradicció entre l'itinerari de Polibi i Livi, i fins i tot les distàncies existents entre els pobles esmentats en aquests itineraris (dels ilergets occidentals, als ausetans del pre-Pirineu central).

Diversos autors (Rico, 1995, 1997; Crespo, 2011) han destacat que una tàctica similar va ser la que va dur a terme el rei visigot Wamba l'any 672, quan dirigint-se des del centre de la Península envers Narbona i Nimes va passar per *Calagurris*, *Osca* i poc després va separar el seu exèrcit en tres grups.¹⁷ És interessant veure com el rei, que optà personalment per la via més senzilla, per la costa, va fer una aturada de dos dies abans d'ocupar tots els passos del Pirineu i les seves fortaleses «concedint a l'exèrcit un respir de dos dies», en el que sembla una parada tècnica per aconseguir concentrar totes les tropes que estaven avançant per l'àrea munta-

nyenca.¹⁸ En realitat, tant l'expedició d'Anníbal, com la de Wamba, responen a les lògiques precaucions i necessitats d'un nombrós exèrcit en moviment d'època antiga, de les quals tenim molts altres exemples en la literatura clàssica. Un exèrcit que avança per territori enemic (o no controlat) ha de garantir-se l'aprovisionament, ha d'evitar o assegurar els passos més complicats, ha de marxar de manera uniforme per no deixar tropes o els combois de provisions massa enrere, i ha de fer-ho el més ràpid possible per aprofitar el factor sorpresa.¹⁹

Com ha fet Polibi, Livi recull també les tres etapes en les quals l'exèrcit púnic creuà els Pirineus: un primer moment on sotmeté els pobles just abans de la carena, una referència intermèdia a la divisió de les seves tropes i a la configuració d'un exèrcit d'ocupació d'Hannó, i un tercer moment on acabà de passar les muntanyes ja amb l'exèrcit definitiu per avançar vers el Roine.

Analitzem en primer lloc el possible itinerari de les seves tropes segons les dades livianes: «sotmeté ilergets, bargusis i ausetans i la Lacetània, que és al peu dels monts Pirineus» (*Ilergetes inde Bargusiosque et Ausetanos et Lacetaniam, quae subiecta Pyrenaeis montibus est, subegit*). A diferència de Polibi, que marca un eix més axial pirinenc (si per als airensis i

17. «Més endavant, després d'escollir els tres generals, fa dividir l'exèrcit en tres companyies, de manera que una avançaria per Llúvia, capital de la Cerdanya, la segona es dirigiria per Vic fins als Pirineus Centrals, i la tercera marxaria per la carretera vers la costa». Adaptem aquí la recent edició d'aquest text de Rafael Díaz (1990).

18. No es tracta de l'únic cas on s'utilitza aquesta via pirinenca. L'any 793, durant la campanya d'Abd al-Màlik ben Mugith, l'exèrcit islàmic, retornant de Narbona cap a la Península, travessa la Cerdanya i saqueja el seu territori (Miró, 2020), justament per evitar la zona dominada pels francs al NE litoral. És curiós destacar també que Wamba, en tornar de Nimes, s'atura a prop d'Elna un parell de dies, en el que sembla la mateixa posició estratègica que ja va aprofitar Anníbal en el seu moment.

19. Coneixem evidentment les tàctiques d'Anníbal no en el cas del Pirineu, però sí en el cas dels Alps, però també coneixem altres exèrcits que a l'Antiguitat hagueren de crear zones muntanyenques en territori hostil, i en tots els casos les solucions són similars. Veure *infra*.

andosins acceptem la tradicional ubicació a la zona de la vall d'Aran i Andorra), Livi sembla marcar un avenç més oriental, en esmentar la Lacetània (zona a l'est dels ilergets) i especialment l'Ausetània, l'actual Osona a la plana de Vic.²⁰ Els bargusis i ilergets, en canvi, coincideixen en ambdós autors. Pel que fa a la segona etapa, Livi (21, 23, 3) ens indica com aleshores li va donar el comandament d'aquells territoris a Hannó: «i posà Hannó al comandament de tota aquesta contrada, a fi de tenir sota control els congosts que uneixen les Hispànies amb les Gàl·lies» (*oraque huic omni praefecit Hannonem, ut fauces quae Hispanias Galliis iungunt in potestate essent*). A banda de l'anacronisme d'esmentar les Hispànies i les Gàl·lies en plural (no serà fins molt més endavant que aquests territoris es converteixen en diverses províncies), el passatge és interessant perquè repeteix l'esquema de Polibi: sotmetiment dels pobles prepirinencs, divisió de l'exèrcit, i control efectiu dels passos envers la Gàl·lia. Les circumstàncies del pas degueren ser dures, ja que, més endavant, en el text de Livi, Anníbal afirma que «havien creuat els Pirineus enmig de pobles ferotgissims» *Pyrenaeum saltum inter ferocissimas gentes superatum* (Livi, 21, 30). És quan s'esmenta l'exèrcit que queda en mans d'Hannó (que en forma de *praesidia*, guarnicions, havia de controlar aquestes terres), quan Livi ofereix una dada nova: una part de les seves tropes hispanes (aquí es menciona els carpetans) es feren enrere, espantats per la llarga distància fins als Alps. El passatge, de nou,

com en el cas de Polibi, marca una etapa intermèdia: ja s'havien controlat les *fauces* que menaven el pas vers la Gàl·lia, i ara en canvi «quan començà a fer avançar l'exèrcit a través d'un coll pirinenc» (*postquam per Pyrenaeum saltum traduci exercitus est*: Livi, 21, 23, 4), es produeix la defecció dels carpetans. La referència a un únic coll pirinenc sembla indicar un únic front d'avançament.

No serà fins un tercer moment (Livi, 21, 24, 1), després d'enviar cap a casa part de les tropes (7.000 infants sense precisar, i els 3.000 carpetans, coincidint així amb els 10.000 polibians) quan Anníbal acaba de creuar la carena: «A continuació, a fi que aquella demora i l'ociositat no pertorbessin la moral, amb la resta de les tropes avançà a través dels Pirineus (*transgredior*) i situà el campament a la vora de la plaça forta d'Iliberris» (*inde, ne mora atque otium animos sollicitaret, cum reliquis copiis Pyrenaeum transgreditur et ad oppidum Iliberri castra locat*). Aquí Livi hi ubica explícitament els gals (Livi, 21, 24, 2), i fa referència a la por dels gals a ser sotmesos per la força i amb guarnicions, com havien fet amb els hispanes. Diversos pobles gals es reuniren a *Ruscino* per fer front als púnics, però Anníbal —des del seu campament (*castrum*)— convencé els reietons gals per deixar-lo passar. No fou cap *unicum*, també els massalotes tenien guies gals a sou, que ajudaren als romans a trobar el campament d'Anníbal prop del Roine (Plb., 3, 41).

Finalment, un tercer autor que ens ofereix informació sobre aquest episodi (però molt més reduïda) és Apià, autor

20. No entrarem en la qüestió dels ausetans de l'Ebre, al meu entendre estèril, i que de moment resta per demostrar. En el cas que ens ocupa, la ubicació dels ausetans entre bargusis i la Lacetània, explícitament ubicada al peu del Pirineu, no deixa lloc a dubtes que ens trobem davant dels ausetans del pre-Pirineu central.

del s. II d.n.e., qui esmenta que l'exèrcit d'Anníbal va travessar les muntanyes dels Pirineus en direcció al país dels celtes, «avui anomenat Gàl·lia», amb noranta mil soldats d'infanteria, dotze mil genets i trenta-set elefants. (App., *Hist.*, 7, 4). Apià sembla recollir les dades de Polibi, però afegint els trenta-set elefants que els altres autors no mencionen, tot i que si apareixen en els fets bèl·lics posteriors. Aquests 37 elefants encara són tots vius en passar Anníbal el Roine (Plb., 3, 42), de manera que no se'n perd cap en el pas del Pirineu.

Si recapitem una mica totes les dades d'aquests autors, sorgeixen alguns elements interessants: El pas dels Pirineus va suposar enfrontaments, combats, més clars a Polibi que no pas a Livi, i més importants a la primera fase de l'expedició que no pas a la segona. Els itineraris foren una mica diferents. El pas interior és clar, però la discrepància a partir dels bargusis pot fer referència bé a un avançament realitzat per més d'una columna, o bé a un únic itinerari recollit i descrit per autors diferents. Finalment, en tots dos casos, es distingeixen un mínim de dues fases, i una pausa intermèdia, en aquest avenç. Aquesta pausa, on Anníbal dividí les seves tropes, bé podria haver-se realitzat —com veurem— a la Cerdanya, un dels pocs espais geogràfics intra-pirinencs que oferia bones condicions d'aprovisionament, bones comunicacions tant cap al nord com cap al sud, i una bona distància

de seguretat envers les zones filo-romanes costaneres.

5. L'enigma dels ceretans

Ni a Polibi ni a Livi, però, s'esmenta el poble per excel·lència del Pirineu Oriental, els ceretans/cerretans. Aquest poble, segons ens indica Estrabó (*Geog.*, 3, 4, 11), ocupava diverses valls del Pirineu Oriental, la qual cosa suposa que els ceretans abastarien un territori molt més ampli que la comarca actual.²¹ Un temps després, serà Plini (*HN*, 3, 3, 22-23) qui ubiqui aquest poble a l'eix pirinenc: mentre al peu dels Pirineus, i penetrant cap a l'interior de la regió, es trobaven els ausetans i els jacetans, en els mateixos Pirineus s'hi ubicaven els ceretans, més enllà dels quals hi havia els vascons. De nou, la superfície que semblen ocupar els ceretans es força superior a l'estricta Cerdanya, donat que limiten amb pobles força allunyats, ja que vers l'oest limiten amb els vascons.

Menys clares són les informacions provinents d'autors d'èpoques anteriors, si bé conservades només en treballs de compiladors tardans, com Ruf Fest Aviè i Esteve de Bizanci. Aviè (*OM*, 549-552) indica com «la regió, però, que s'allunya de l'abisme profund, l'ocuparen tota, abans, els ceretes i els rudes ausoceretes: avui sota un mateix nom, són un poble ibèric».²² La referència als ausoceretes,

21. Un recull d'aquestes fonts a Olesti (en premsa). El passatge mencionat d'Estrabó, autor d'època augustea, comenta com la vessant cèltica dels Pirineus estava nua, però les zones centrals tenien valls perfectament habitables. També ens indica que la majoria d'elles estaven ocupades pels *kerretans*, poble d'estirp ibèrica, entre els quals es feien excel·lents pernils, comparables als cantàbrics, dels quals n'obtenien importants ingressos. Així mateix, cal destacar que Estrabó (3, 4, 11) considera els ceretans un poble d'estirp ibèrica, essent per tant el primer autor que ho fa, ja que els autors anteriors els diferenciaven ètnicament (Olesti i Mercadal, 2005).

22. Seguint aquí l'edició i traducció de P. Villalba (Ed. Bernat Metge).

una comunitat aparentment híbrida entre dos pobles pirinencs ben identificats, els ceretans pirinencs i els ausetans de la zona d'Osona, podria indicar que en aquesta fase més antiga que descriu Aviè els pobles ibèrics catalans encara no estarien del tot ben definits i les seves identitats encara estarien en una fase prèvia a la posterior definició política. També ens referma la forta relació que els ceretans tindrien amb l'àrea prepirinenca, en aquest cas amb la zona d'Osona possiblement a través de la capçalera del riu Ter. En època posterior, aquests ausoceretes, dels quals no en tenim cap altra referència històrica, haurien quedat englobats dins el grup dels ceretans. Podria ser la referència de Livi als Ausetans sotmesos per Anníbal una constatació d'aquests «ausetans» quasi ceretans?

Pel que fa a Esteve de Bizanci, en la seva obra *Ethnika*, realitza un llistat de les ètnies peninsulars, esmentant les seves capitals o ciutats més significatives (Steph. Biz., *Ethnika*, 185, 5-6). Es refereix així a Bràquile, la ciutat dels ceretans. Aquests limitaven amb els ibers. També indica que el gentilici és Braquileu. La menció a la ciutat de Bràquile, que no tenim conservada en cap altra font documental, podria segons alguns autors moderns fer referència a la ciutat de *Iulia Livica*, en una forma més arcaica, si bé no tenim cap element per demostrar aquesta hipòtesi. De fet, el topònim Bràquile tant podria tenir una filiació grega (*brachys*, curt), com indoeuropea/Celta (*Brag-Brac*) i bé podria ser una manera de denominar per part de geògrafs grecs un nucli indígena de nom desconegut.

Un últim poble pirinenc podrien ser els *Beribraces* mencionats per Aviè (*OM*, 485): «gent salvatge i bel·licosa, hi pasturaven nombrosos ramats; aquí, nodrint-se

amb llet i amb formatge esper, duïen una vida molt dura, semblant a la de les feres». Si bé els cita en parlar de l'àrea llevantina (amb el riu Túria, i vers l'interior), i que això ha fet que s'ubiqui aquest poble a l'interior de la Meseta (Gozalbes Cravio, 2000: 66), en realitat el marge per ubicar-los és molt ampli. De fet, aquesta descripció dels Beribraces es fa després de parlar d'*Ilerda*, la costa llevantina i abans dels Pirineus, el que no fa impossible que es tracti d'un poble pirinenc, ja que se'ns indica —en un *topoi* molt habitual— que com a poble pastor s'alimentava de llet i formatge produït pels seus ramats. No podem oblidar tampoc que *Bebryx* (o *Bebrycius*) era el nom del mític pare de *Pirine* (segons Sil·li Itàlic), el que de nou vincula aquesta comunitat amb els Pirineus. És també interessant, com ha destacat Ch. Rico (1997: 107), que els *Bebryces* apareixen ubicats en fonts posterior a la vessant nord del Pirineu, ja com un poble narbonès (Dio. Cass., 13, 5), si bé mantenint encara el seu caràcter fortament mític. De fet, segons l'autor, «aquesta muntanya (el Pirineu) comença des de l'antic mar dels Bébrices i després dels narbonesos, i s'estén vers el gran mar exterior». És doncs al Pirineu, i en la seva vessant nord, on caldria ubicar aquesta comunitat. El nom del poble s'ha vinculat a una possible etimologia grega (*Bebrices* són també un poble de la Bitínia) si bé formalment altres autors (Gozalbes Cravio, 2000: 66-69) han plantejat una vinculació amb la toponímia d'arrel cèltica. Val a dir també que els *Bebryces* estan mencionats al Pseudo-Escimne de Quios (196-203), recollint fonts més antigues, que els ubica en mencionar, per ordre, els Tartessis, els ibers, sobre els quals hi ha els *Bebryces*, i després ja vindrien els Lígurs i les ciutats gregues fundades pels focues vinculats a Massàlia.

De nou, la ubicació d'aquest poble queda en el límit ben proper dels Pirineus.²³

Finalment, un darrer autor a analitzar és Sil·li Itàlic. No podem considerar Sil·li un autor històric com a tal, si bé entre les seves fonts sabem que hi ha una part important d'historiadors romans anteriors perduts (Montes, 2015). La seva voluntat literària i erudita, que barreja personatges mítics (Hèrcules, *Bebryx*) amb d'altres d'històrics —però anacrònics— (com Viriat), fa molt difícil valorar-lo com a font vàlida per al nostre estudi. Tanmateix, a vegades Sil·li ofereix dades prou interessants que tampoc permeten eliminar-lo sense cap reflexió de la nostra base documental. En aquest sentit, l'autor menciona com entre les tropes que participen a l'exèrcit púnic: «Els ceretans, antics soldats de Tirinte, i els vascons, sempre sense casc, s'afanyaren en aportar els seus reforços» (Sil·li Itàlic, *Púnica*, 3, 357). Ha estat destacat per autors com Marc Mayer (1984: 198) que la referència a Tirinte s'ha d'entendre, en aquest context literari, com una referència a Hèracles-Hèrcules —heroi de Tirinte—, vinculat en els seus treballs al Pirineu, i amb un clar sentit promomà, que justa-

ment en aquest cas contrasta amb la seva posició a la guerra púnica, favorable a Cartago. Segons Mayer, els ceretans, tradicionalment favorables a Roma, en aquest episodi haurien estat aliats o mercenaris d'Anníbal. No podem descartar, però, que aquest epítet de «tirintis» pogués ser una referència més literal, i aquests *Tiryinthia castra* no fos una figura literària respecte als soldats, sinó una descripció de les «fortificacions tirinties» dels ceretans, recollint així la possible existència d'una veritable xarxa de fortificacions indígenes a la zona del pas d'Anníbal, el que coincidiria millor amb els resultats dels darrers treballs arqueològics a la comarca i també —de fet— amb les indicacions de Polibi a la dificultat a captura d'algunes comunitats muntanyenques (Morera, 2017; Oller et al., 2018).

Evidentment, això planteja la possibilitat —que creiem força probable— que els airenosis i andosins, que no apareixen mai més mencionats en cap font literària antiga, i que tradicionalment —per homonímia— s'han ubicat a la zona de la Vall d'Aran i d'Andorra, formessin part del grup ètnic ceretà (així ho proposa Morera, 2017).²⁴ Podria trac-

23. L'etimologia dels *Bebryces* és complexa, però alguns autors, com Gozalbes Cravioto (2000), proposen una etimologia indoeuropea, fins i tot celta, el que —juntament amb la referència de *Volcae* a la zona (segons ens indiquen tant Livi com Sil·li Itàlic)— no deixa de ser indicativa potser de filtracions de pobles del sud de la Gàl·lia vers la península Ibèrica en èpoques anteriors, potser no massa allunyades en el temps. Topònims com el de *Brachylle*, que com hem vist apareix entre els ceretans a Esteve de Bizanci, també podrien tenir una lectura des d'una llengua indoeuropea/celta (sufix *Brac-*, *Brag-*: García Alonso, 2006: 68). Es tractaria d'un mateix sufixe indoeuropeu que compartien l'etnònim de *Bebryces* i el topònim Bràquile. Finalment, quan Sil·li Itàlic, després d'haver presentat de manera literària i poc versemblant, i amb tot gènere de detalls (molts d'ells anacrònics), les tropes que participen en l'exèrcit d'Anníbal, fa referència al pas del Pirineu. En aquest moment es refereix només a tres elements: els densos boscos d'avets, el pas pel territori i *finès* de *Bebryce* i l'entrada violenta a l'inhòspit país dels *Volcae*, emprenent després una ràpida carrera cap al Roine. Un itinerari mític, diferent del de Polibi i Livi, però que no deixa de ser curiós, donades les referències als *bebryces*, els ceretans i els volques, pobles que ens apareixen en altres autors vinculats als fets de la guerra.

24. Cira Crespo (2011) va plantejar la possibilitat que airenosis i andosins ocupessin realment una posició més occidental, com tradicionalment s'ha considerat, però que es mobilitzessin per lluitar contra els púnics en un altre punt, allunyat dels seus territoris. És una hipòtesi a considerar, però que en principi

tar-se de grups polítics de mida reduïda, significatius per Polibi en haver-se enfrontat a Anníbal, que formarien part d'una denominació més ampla d'aquestes comunitats pirinenques anomenada «cerretans». Tant el nom d'airenosis (que per a alguns investigadors estaria basat en el terme eusquera o protoeusquera aran-, vall-) com andosins (l'antropònim *Andosinus* és freqüent a la zona Aquitana) presenten vincles amb una possible etimologia no indoeuropea, potser perieusquera, i això podria ser posat en relació amb la toponímia d'algunes regions pirinenques —com la mateixa Cerdanya— que presenten certs noms de lloc interpretables a partir d'una llengua arcaica emparentada amb l'eusquera.²⁵

Això no impedeix que algunes dades de Sil·li, com la presència entre les tropes cartagineses d'emporitans, vascons o tarraconenses, no s'hagin de considerar més una mostra d'erudició de l'autor, que no pas una realitat històrica, poc creïble en molts d'aquests casos.

6. De les fonts al territori. Primera etapa: tria de la ruta d'aproximació

Si combinem les fonts literàries i els resultats dels treballs arqueològics recents hem de concloure que el pas d'Anníbal pel Pirineu va realitzar-se per l'interior, seguint la via que des de l'Ebre duia vers el pre-Pirineu, recorrent aproximadament la depressió central i el curs baix del riu Segre. Als treballs de l'equip de J. Noguera, ja mencionats, cal afegir-hi la recent publicació de l'estudi de Miquel Torres (2018), que ha recopilat una notable quantitat d'informacions arqueològiques (especialment troballes de moneda hispano-cartaginesa: Torres, 2018: 141) al llarg d'aquest mateix itinerari.

Sembla confirmar-se un pas de l'Ebre no per la costa, el gran perill per a l'exèrcit púnic, sinó pel gual de les Aixal·les (Noguera et al., 2013), que li permetria estalviar-se el pas prop del potent jaciment del Castellet de Banyoles, i anar directament vers el territori ilerget per les Garrigues.²⁶

descartem. És difícil pensar que si els exèrcits púnics no havien de creuar els seus territoris, aquestes comunitats indígenes anessin a cercar un enfrontament amb una expedició que s'allunyava.

25. Recentment, García Alonso (2006: 65-66) ha analitzat l'etimologia d'aquests etnònims. Així, airenosis podria provenir d'una arrel vascona, «els que viuen a la vall», mentre que andosins podria ser bé vasco, però també celta, indicant «els que viuen molt amunt». Ambdues interpretacions, en cas de confirmar-se, correspondrien força bé amb comunitats establertes en l'àrea pirinenca, uns més a la vall i altres en cotes més altes, i no seria contradictori amb un etnònim general, «els ceretans», com el que reflecteix Estrabó, i amb la seva descripció d'una comunitat que ocupa diverses valls. Pel que fa als cerretans, no seria estrany un origen en un terme preromà «Quer», roca o penyal.
26. Ens preguntem si estructures com la porta poligonal del Castellet de Banyoles i la seva muralla de compartiments no podria ser el resultat d'una fortificació d'aquest moment, potser degut a la presència d'una guarnició púnica a l'indret un cop consolidat l'avenç púnic (Sanmartí et al., 2012: 58). De fet, com ja ha estat destacat per aquests autors, els elements de filiació púnica i de cronologia de tercer quart de s. III a.n.e. al jaciment són diversos: les torres pentagonals, la muralla perimetral de compartiments, un recipient elaborat amb plata originària de Cartagena i importacions pròpies d'un àmbit més cartaginès que eivissenc (Sanmartí et al. 2012: 57). Aquests elements podrien correspondre a una guarnició de tropes púniques establerta a l'indret entre el pas d'Anníbal i la posterior arribada de la contraofensiva romana. És cert, però, que la destrucció del Castellet correspon a una etapa més avançada, que s'ha relacionat —gràcies en part al conjunt monetari, amb monedes romanes de fins al 208 a.n.e.— amb les campanyes de Cató. Dubtem molt, però, que les torres pentagonals s'haguessin construït sota el període de control romà, donada la tipologia de construccions poliorcètiques romanes del s. II aC que coneixem a la Península i que responen a un patró ben diferent.

Els següents punts que semblen documentar els treballs arqueològics són l'àrea d'Agramunt i d'Artesa de Segre, potser evitant, o qui sap si aprofitant, la ubicació propera del principal jaciment ilerget conegut fins al moment, el Molí d'Espígol. En aquest tram no hi ha evidències de combats,²⁷ si bé l'absència de combats pot molt bé voler dir en època antiga un pacte de sotmetiment, de rendició, amb la imposició de tributs (sovint en homes), proveïments, i ubicació de guarnicions.

A partir d'aquí, proposar un itinerari és molt més senzill sobre el mapa que sobre el terreny. Bàsicament hi ha dos grans eixos: vall del Segre i Eix transversal (ja que la via costanera nosaltres la descartem, donades les dades literàries i arqueològiques). Cadascuna de les dues primeres, però, pot tenir múltiples itineraris, donat que els passos intermedis poden variar, encara que al darrer moment caldria superar dos passos ineludibles: el Coll de la Perxa en el cas del Segre, i el Coll d'Ares en el cas de la ruta transversal. Fins i tot, com hem dit, no seria impossible que ambdós es fessin servir, si Anníbal hagués dividit les seves tropes per accelerar el pas.

Recentment, dos treballs han aportat novetats molt interessants a aquesta qües-

ió. Es tracta per una banda del treball d'Aina Muñoz (Muñoz, 2017; Carreras et al., 2019), així com la seva presentació en aquest mateix col·loqui referent al pas d'Anníbal pel Pirineu emprant la nova tecnologia GIS per aconseguir delimitar rutes òptimes, introduint diversos tipus de restriccions i exclusions (gradient, proximitat a una costa pro-romana, etc.).²⁸ Una aproximació similar, però centrada més en els costos de transport a tot el Pirineu Oriental, ha estat realitzada per Alan Ward (veure també la seva contribució en aquest col·loqui). Ambdós treballs han permès una primera aproximació a la xarxa de transport teòrica en aquesta àrea, i per tant els seus resultats són una eina força interessant per valorar els possibles traçats de l'expedició d'Anníbal. Tanmateix, cal combinar les dades orogràfiques i ambientals (el pas es feu durant l'estiu), amb les dades literàries, i sobretot la conjuntura històrica del moment. En altres paraules, Anníbal va poder triar un camí menys òptim per raons polítiques (aliances, amenaces), de seguretat (més o menys emboscats), d'aprovisionament, o, fins i tot, per desconeixement. Cal en aquest sentit, sens dubte, tenir en compte el camí més òptim, però ha de ser un element més en una valoració global de les

27. Igual com succeïx al Castellet de Banyoles, el Molí d'Espígol presenta indicis d'una forta destrucció a finals del s. III a.n.e., que es podrien vincular a la primera presència púnica o, com sembla més lògic, als combats soferts els anys 206-205 amb els romans, ben documentats a Livi. Ens inclinem per la segona opció, donat que en aquest moment inicial, l'any 218 a.n.e., la relació entre cartaginesos i Ilergets sembla ben establerta.

28. Una de les restriccions establertes és la d'un màxim d'un 13% de gradient per als elefants (Muñoz, 2017: 35), si bé per una qüestió tècnica no s'ha acabat aplicant als càlculs finals (Muñoz, 2017: 53). En realitat, aquest límit màxim seria excessiu. Les dades que atribueix a aquests animals (capacitat de desplaçament en pendent, per exemple) són de l'espècie africana (Muñoz, 2017: 35), mentre que els elefants d'Anníbal eren tots d'un tipus del Nord d'Àfrica (elefant del bosc, *Loxodonta africana cyclotis* o *Loxodonta atlántica*) i potser algun exemplar asiàtic (San José, 2019: 79). Aquests tipus d'elefants, en especial els nord-africans, d'una dimensió més reduïda, estaven especialment adaptats a viure en alçades (a l'Atlas, per exemple) i per tant la seva capacitat de desplaçament no podia ser molt diferent de la de les bèsties de càrrega, el que augmenta les possibilitats de punts de pas i la rapidesa.

necessitats del comandant púnic. En qualsevol cas, els dos treballs mostren que cal franquejar alguns punts difícils en el trajecte hipotètic, i que aquests es troben més en el fons de valls (pas del Segre pel congost dels Tres Ponts, accés al Coll d'Ares per la vall del Ritort) que no pas en cotes altes.

Arribats a aquest punt, cal tenir en compte els elements logístics i orogràfics. Si considerem un exèrcit de prop de 50.000 homes, com proposa Beltrán (qui considera excessius els 102.000 inicials, així com les pèrdues que se'n desprenen de les dades polibianes posteriors), la seva marxa a partir de la depressió central podria ser més o menys complexa, però en arribar a l'àrea muntanyenca, per qualsevol de les dues vies triades, el seu avenç seria encara més difícil: s'allargaria la columna en prendre camins més estrets, s'alentiria per l'orografia (increment del gradient de pendent), seria més difícil de gestionar (velocitat no uniforme, endarreriments, menys capacitat per reagrupar o recórrer la mateixa columna o columnes allargassades) i d'aprovisionar (més difícil accés als excedents agrícoles).²⁹ Als Alps, Anníbal, després de l'experiència en diversos enfrontaments amb els al·lòbroges (i qui sap si potser també amb els pobles pirinencs que se li enfrontaren), establí una columna d'avançament on al davant anaven les bèsties de càrrega amb l'aprovisionament i la cavalleria, mentre que a la rereguarda hi feu avançar la infanteria pesada, que actuava com una muralla en cas de ser atacada pel darrere (Plb., 3, 53, 1-2). En moments necessaris també utilitzava els elefants, que els podia ubicar en els punts de la columna on fos-

sin més urgents i que provocaven el pànic entre els enemics (Plb., 3, 53, 8). Aquesta disposició, però, necessitava igualment del control dels punts alts, dominants sobre la via, que calia guanyar un per un (per exemple, Plb., 3, 51).

A l'*Anàbasi*, un exemple magnífic d'avenç d'un exèrcit (d'uns 10.000 homes, és a dir, cinc vegades menys que el d'Anníbal) per territori hostil, Xenofont destaca com una de les principals preocupacions dels comandants era la dificultat en avançar de manera ordenada. El temps de resposta entre el que passa a l'avantguarda —o a la rereguarda— i la presa de decisions (on cal traslladar els comandants, o les tropes més adients) era especialment llarg en un exèrcit desplegat en una llarga columna (Xen., *An.*, 4, 1, 8; també a 3, 13, 42). Això esclatà especialment en el moment d'arribar a la zona muntanyenca, al territori dels carducs (actual territori kurd). Curiosament, es repeteixen aquí molts dels elements que afectaran el pas d'Anníbal pels Alps, i que en certa manera podem projectar al pas Pirinenc. Els carducs, com els pobles alpins, atacaven en formació de «guerri-lla», i ho feien sovint per la rereguarda, matant les tropes endarrerides i capturant les seves bèsties de càrrega (Xen., *An.*, 4, 1, 10). Per això calia ubicar bones tropes al darrere. Pel que fa a l'avantguarda, calia atacar i controlar prèviament els punts més alts, dominants sobre la via, per poder avançar, perquè d'altra manera les emboscades i els llançaments de pedres i projectils des de punts més elevats desarticulava la columna, amb la consegüent fugida i caiguda pels barrancs de les bèsties de càrrega ferides o espantades (Xen.,

29. Des d'un principi, aquesta fou una preocupació d'Anníbal, la dificultat en aprovisionar un exèrcit tan nombrós en un terreny hostil (Plb., 9, 24, 4).

An., 4, 2, 10-13); Polibi explica una situació similar per als Alps (Plb., 3, 51, 5). També, en cas d'abandonar els punts alts, els carducs atacaven «les bèsties de càrrega al passar, ja que ocupaven una gran extensió al ser un camí molt estret» (Xen., *An.*, 4, 2, 13). Justament per això, el pas per zones de vall engorjades, amenaçades per forts contraforts a banda i banda, a part de la dificultat pròpia del pas per una zona inundable i inestable (com seria el congost dels Tres Ponts al Segre) implicaria un control de tot el territori superior, de manera que l'hipotètic avantatge que suposaria un pas més pla, amb menor gradient, es veuria anul·lat per la necessitat d'assegurar prèviament una zona elevada, igualment dificultosa. El pas per carenes, o prop de la carena, simplifica l'avançament. En aquest sentit, la via òptima no és tant la del fons de vall, arriscada estratègicament i complexa pel pas dels rius i esllavissaments, sinó més aviat la de carena.³⁰

De fet, pujar a cotes més altes no era en si mateix un problema per un exèrcit antic, que avançava amb bèsties de càrrega i sense carruatges (no apareixen mencionats en cap episodi ni als Pirineus ni als Alps).³¹ Superar un punt alt en un traçat sens dubte suposa incrementar l'esforç

i disminuir la velocitat (a causa de l'augment del gradient), però això no és en si mateix un problema molt greu, sempre és clar que no se superin uns límits de pendent que facin inviable l'avançament organitzat en columna, i s'evitin zones d'esllavissades.³² En aquest sentit, ni els Alps ni els Pirineus són barreres infranquejables, i cal relativitzar algunes de les dificultats que s'atribueixen a aquests passos muntanyencs. De fet, Polibi és ben clar (3, 48) en mencionar que els passos elevats dels Alps (molt més elevats que els pirinencs —Petit Saint Bernard 2188 m, Coll de la Perxa 1581 m) no eren tan desèrtics, abruptes i inaccessibles com molt autors anteriors a ell els descrivien, sinó que ja molt abans d'Anníbal els gals els utilitzaven amb certa assiduïtat, essent zones poblades per comunitats prou nombroses (el que, per cert, permetia aprovisionar-se *in situ*). També ens indica que Anníbal s'havia proveït de guies indígenes pels passos difícils, i que havia triat entre els que tenien sentiments hostils als romans (Plb., 3, 48). En el cas pirinenc, la situació seria similar: les seves alçades no són tan imponents (a banda de Coll d'Ares i de la Perxa, entorn els 1500-1600 m, hi ha una veritable xarxa de camins transpirinencs entorn els 2.000, una

30. Un bon exemple és el cas dels ilergets que a la batalla de *Baecula* es passen al bàndol romà «retirant-se a unes elevacions que dominaven el seu campament, des de les quals podien arribar sense risc fins als romans a través d'una cadena ininterrompuda de muntanyes» (Livi, 27, 17, 1).

31. És en aquest sentit interessant la comparació amb l'*Anàbasi*, on les tropes gregues mercenàries, que havien avançat amb carruatges tota l'expedició, en el moment del retorn, i donada l'amenaça de les tropes perses, es veieren obligades a abandonar tot allò superflu, i en primer lloc els carros. Així, el mateix Xenofont, com a comandant, indica en el seu discurs a les tropes que li sembla oportú cremar els carruatges que tenen, perquè els jous no condicionin l'expedició, i per tant seguir el camí que més convingui a l'exèrcit (Xen., *An.*, 3, 2, 27). És a dir, avançar amb bèsties de càrrega permet qualsevol itinerari, els carruatges en canvi el condicionen totalment. En aquest cas, els carros apareixen diverses vegades mencionats precisament per dur una càrrega de farina (Xen., *An.*, 1, 10, 18).

32. Fins al punt que, en el cas de l'*Anàbasi* o fins i tot els Alps, la presència de neu no se considerat un element perillós per ell mateix, sinó els despeniments que pot provocar, o les relliscades si es gela. En tot cas, en un Pirineu en època d'estiu no seria tampoc un element significatiu.

alçada que en ple estiu no és ni molt menys una barrera infranquejable). La població pirinenca (almenys pel que fa a la Cerdanya) és notable, amb produccions agrícoles i ramaderes d'importància, susceptible de ser aprofitades, i finalment la possible existència de guies poc favorables als romans és també probable. Cal per tant pensar en un traçat pirinenc que sigui el més planer possible, evitant al màxim les dents de serra, però que podria assolir la cota dels 2.000 m arribat el cas, perquè en època d'estiu al Pirineu Oriental és un veritable corredor entre serralades ben practicable (i l'experiència ramadera del territori així ho confirma).³³

És evident, però, que l'orografia també s'ha de combinar amb les opcions d'aprovisionament. Per al cas pirinenc tenim poques dades, però per al cas Alpí en tenim força més. Així, un avançament per una cota excessivament alta planteja alguns problemes. Polibi (3, 55, 9) destaca que en pujar per sobre de la cota del bosc, els elefants d'Anníbal quedaren sense arbres, i per tant sense fulles, el seu aliment preferit, i per poc no moriren de gana.³⁴ La cota dels 2.300 m és la cota aproximada superior de l'estatge subalpí pirinenc, amb masses forestals de coníferes (pi negre, avet), i seria difícil un aprovisionament per aquests animals per sobre d'aquesta cota.³⁵ De tota manera, una

part important de l'itinerari es faria per l'estatge montà (fins als 1500-1700 m) amb una quantitat de recursos vegetals encara més gran, si bé amb el problema de les àrees boscoses, perilloses per un exèrcit que avança en formació i amb menys pastura oberta, com sí que es troba a l'estatge subalpí i alpí. Això marca un itinerari que combinaria zones boscoses, amb zones d'estatge subalpí.

Aquest problema de les terres més altes no afecta només als elefants: Polibi (3, 60, 4) destaca com l'exèrcit d'Anníbal va perdre en el pas dels Alps quasi la meitat dels homes, i que això en bona part s'havia degut a la impossibilitat de transportar per aquells terrenys les provisions necessàries per a tants homes, sobretot en perdre bona part de les bèsties de càrrega. Anníbal no dubtà en saquejar aquells poblats alpins on es guardaven els excedents, però aquesta era una condició necessària, però no suficient. Les seves tropes obtingueren del saqueig d'un vilatge queviures, blat i carn, però només per 2 o 3 dies (Plb., 3, 51, 11). En el cas dels carducs del s. iv a.n.e., tenien fins i tot vi en cisternes (Xen., *An.*, 4, 2, 22), i els taorcs, un altre poble muntanyenc, tenien espais fortificats, però «sense ni ciutat ni cases» on es refugiaven amb els seus excedents (bous, ases, i ramat menut: Xen., *An.*, 4, 7, 14) que els mercenaris saquejaren. En canvi, en el país dels

33. En un interessant treball sobre el pas d'Anníbal, Bonaventura Adellach (2010: 138) comenta la importància d'aquests espais entre 2.000 i 2600 m, que ocupen uns 2.000 km² entre Aigüestortes i el Canigó, un veritable eix d'alta muntanya (el que ell anomena les carrerades transversals) que compliria molt bé amb els requeriments puntuals d'un exèrcit de pas. No coincidim amb l'autor, en canvi, amb les seves propostes sobre un possible calendari solar.

34. El text de Polibi és ben explícit: «(...) en menys de tres dies va fer passar els elefants, que estaven ja exhausts per la fam: les crestes dels Alps i els paratges propers als passos no tenen arbres, tot és erm, a causa de que hi ha sempre neu, tant a l'hivern com a l'estiu; en canvi, des de la meitat del vessant fins al peu de les muntanyes, tant en un costat com a l'altre, els paratges estan plens d'arbres i de vegetació, i són totalment habitables».

35. Recentment, ha estat proposat un pas d'Anníbal pels Alps proper als 2900 m que donades les dates de tardor i el nivell de la cota forestal ho farien força inversemblant (Mahaney, 2020).

calibes, no pogueren conquerir les fortificacions, i s'hagueren d'accontentar amb els ramats capturats als Taocs.

Calia, per tant, l'aprovisionament d'alguns recursos sobre el terreny (herba per pasturar les bèsties de càrrega i cavalls, branques i fulles per als elefants) i gra i carn per als homes. La carn tampoc era l'element primordial en la dieta de les tropes: Xenofont (*An.*, 1, 5, 5) comenta com els mercenaris, en fugir per l'Èufrates, travessaren una àrea sense pastures ni arbres, el que comportà la mort de moltes bèsties de càrrega. Aleshores, per falta de blat, les tropes hagueren de subsistir consumint només carn, el que pel to de l'autor sembla una opció no massa favorable, probablement pel seu elevat cost i la dificultat d'obtenció.

Cal tenir en compte, també, el temps que l'exèrcit tardaria a passar aquests espais d'alta muntanya. Anníbal creuà els Alps en quinze dies, però tots els càlculs sobre el pas pirinenc mostren un pas encara més llarg, per tant més difícil d'aprovisionar (Beltrán, 1984: 160-161, considera que entre el pas de l'Ebre i l'arribada a Elna va passar un mes i mig). La solució al problema només podia estar en la utilització dels recursos locals (pastures, per exemple, que en aquesta època de l'any al Pirineu es trobaven a l'estatge alpi i subalpi), el saqueig o les contribucions forçades de les poblacions locals. Potser per això els enfrontaments en aquesta zona —on s'esmenta el sotmetiment de ciutats— degueren ser importants.

Davant d'aquesta realitat, una estratègia defensiva podia ser la política de ter-

ra cremada, com la que dugueren a terme els perses contra els mercenaris grecs a l'Anàbasi (Xen., *An.*, 1, 6, 1: cremant el farratge i tot el que pogués ser útil als invasors; també Xen., *An.*, 3, 5, 6),³⁶ però no sembla massa lògica per part d'unes comunitats muntanyenques força autàrquiques, més reduïdes, i que no obtenien cap benefici en la crema dels seus propis i imprescindibles excedents. Sembla més lògic pensar que optessin per emmagatzemar els seus excedents en fortins (com els carducs) o simplement que paguessin un tribut per evitar mals majors.³⁷ Una altra opció, el trasllat dels excedents territori enllà, seria possible en el cas dels ramats més mobilitzables (cabres, ovelles), però seria inviable per altres tipus de bestiar, i evidentment per als cultius, que justament Anníbal va trobar en plena època de recol·lecció.

El problema de l'aprovisionament és fonamental en un exèrcit que creua la muntanya. Xenofont, en el cas dels 10.000 i els carducs, menciona explícitament (*An.*, 4, 1, 13) com és necessari reduir el nombre d'acompanyants innecessaris d'un exèrcit (inclosos presoners i botí), ja que augmenta el nombre de provisions necessàries, i es duplica el nombre de bèsties de càrrega. Aquest mateix fet ha estat estudiat modernament per alguns investigadors que han calculat el volum de provisions necessàries, i per tant la quantitat de bèsties de càrrega imprescindibles, per transportar-les. En poques paraules, dur provisions per més d'una setmana en zona de muntanya, sense carros, implicaria un volum d'animals de càrrega

36. Serà també la tàctica dels generals romans un cop Anníbal ha arribat a Itàlia, com Fabi Màxim.

37. En el cas dels Gals propers al Roine, Livi (21, 26, 7) menciona explícitament com la seva ajuda es deu en bona part a l'interès perquè els púnics s'allunyin del seu territori i no hagin de seguir fent front als costos de la presència massiva d'aquell exèrcit.

tan elevat que complicaria molt la marxa, incrementant-se el seu nombre quasi de manera exponencial. Recentment, Shaen (1997) ha calculat que per al pas dels Alps, Aníbal no podia dur prou queviures com per alimentar les tropes i animals les dues setmanes que va durar el pas. Tot i l'ajuda del reietó gal amb queviures i armes, calia aprovisionar-se en el mateix territori.³⁸ Si aquesta mateixa estratègia regia el seu comportament des de l'inici de la campanya, com és lògic suposar, podem concloure que el pas dels Pirineus no podia ser gaire diferent. Calia abastir un gran exèrcit al llarg d'un període important de temps (si es calcula un màxim de 20 km diaris de marxa), i per tant calia fer-ho a partir d'aquells territoris més adients, bé per haver aconseguit la seva col·laboració, o bé per oferir els recursos necessaris tant a nivell de cereal com de pastures. És possible pensar que els ilergets degueren ser la comunitat que contribuï a l'aprovisionament de l'exèrcit púnic abans d'iniciar l'ascens vers el Pirineu, però tenint en compte les dificultats que Anníbal va trobar a la primera etapa del pas pirinenc (amb combats i un alentiment clar de la marxa), li calgué aprovisionar-se també sobre el terreny. No seria d'estranyar que fos precisament aquesta qüestió, un aprovisionament difícil i que multiplicava la llargària de l'expedició, el que li fes reduir el nombre de tropes en

finalitzar aquesta primera etapa de conquesta, amb el llicenciamnt de tropes iberes i/o carpetanes. Reduir el nombre de tropes en 20.000 efectius podria deure's a la constatació de la difícil i lenta progressió per territori muntanyenc que havia protagonitzat en aquesta primera etapa de l'expedició. Disminuir els efectius, com feren els mercenaris grecs a Àsia, era una bona opció per garantir l'èxit —i la rapidesa— de la segona part de l'expedició. També les necessitats de farratge el dugueren a circular en alguns moments per cotes altes (les «carrerades transversals» abans mencionades), especialment adients en època de primavera-estiu. Es tractaria, de fet, d'una veritable ruta de pastures d'estiu ben aprofitada sens dubte per les poblacions locals des del neolític, i on elements claus com l'herba, l'aigua o l'accés a la sal degueren formar part de la ruta.

Finalment, una part important dels avituallaments necessaris havia d'incloure les armes. Així, en el cas dels Alps, els aliats gals dels púnics aporten aliments, vestimentes, calçat adequat i noves armes «per substituir les envellides i massa usades» (Plb., 3, 49). Es tracta d'un element interessant, que denota que en poc temps una part de les armes ja s'havien deteriorat (si suposem que l'expedició que va partir de Cartagena ho havia de fer amb l'armament ben preparat). Això implica-

38. Ja fa temps, Proctor (1974: 40-41), va proposar que el ritme d'avançament de les tropes púniques havia estat calculat segons l'evolució de les collites de cereal al llarg de la ruta. Com hem vist, Aníbal ho fa a partir d'alguna victòria militar (i la captura d'un vilatge indígena), i també sotmetent a pactes als locals (amb entrega d'ostatges i de queviures). És interessant que en algun moment s'explicita l'entrega de ramats com a part d'aquests queviures (Plb., 3, 52, 7). Fins i tot més enllà dels Alps, aquest autor analitza com els avenços i moviments dels exèrcits d'Anníbal a Itàlia estan més lligats a les necessitats del mateix aprovisionament, que no pas a la voluntat directa de capturar la ciutat de Roma (Shaen, 1997). L'estratègia d'Anníbal es basava en aconseguir una victòria decisiva sobre els exèrcits romans en camp obert, i per a això li calia mantenir les seves tropes amb un mínim d'aprovisionament fins aquell moment. Si s'aturava o es movia per zones sense recursos, no podria mantenir la seva capacitat bèl·lica (per això l'estratègia de Fabi Màxim l'any 217-216 aC de replegament i terra cremada fou tan efectiva...).

ria, una tasca continua dins de l'exèrcit —fins i tot en campanya— de reparació i fabricació de noves armes. La referència al calçat és també significativa, si tenim en compte la necessitat de refer les soles en les botes militars d'aquest període, i més quan era habitual realitzar marxes diàries de fins a 20 km.

7. Una ruta específica? Una proposta provisional

És molt difícil precisar per on passaria aquesta expedició militar, si bé creiem arribat el moment de proposar un itinerari hipotètic, subjecte a contrastació futura. De fet, fins i tot un cop triada una ruta, en molts indrets els punts de pas són diversos, especialment quan baixem al detall de colls o passos veïns. Creiem, però, que almenys com a proposta val la pena concretar un itinerari, aprofitant tots els treballs anteriors.

El punt de partida més clar és la zona d'Artesa de Segre-Ponts, on, com hem vist, s'han documentat troballes importants de materials vinculables a l'exèrcit púnic. Des d'aquí s'han proposat dos itineraris, un seguint la vall del Segre i l'altre la ruta transversal pirinenca.

En el primer cas, d'Artesa-Ponts se'n pujaria en direcció Oliana, però després s'evitaria el Congost dels Tres Ponts pujant per la zona de Cambrils, vers Alinyà i Tuixén, passant per la vessant nord del massís del Port del Comte. Aquest itinerari, proposat per Bonaventura Adellach (2010: 187 i ss.), sortiria de Ponts, cap a Santes Creus de Bordell, Castellar de la Ribera, la Ribera saladada, Alinyà, el Coll d'Ares prop d'Ossera, i des d'aquí s'avançaria vers la Vall de la Vansa, Fòrnols-Cornellana, empalmant aleshores amb el

traçat de la *strata kardonensis*. Aquesta via medieval, de més que probable origen antic, passa per Adraén, avança cap a Pradell (no massa lluny del Goleró, on es coneixen estructures d'època romana republicana: Ejarque et al., 2009) i baixa en direcció a la Seu d'Urgell. Abans d'arribar-hi, però, gira vers la Cerdanya per la vessant esquerra del Segre, a una cota mitjana, per sota la Serra del Cadí, però pel damunt de les terrasses inferiors del riu. Aina Muñoz (2017: 52) presenta un itinerari similar (és la seva Ruta 3 amb exclusió de 6 jornades), que respon millor a la idea d'evitar els desnivells excessius, pujant des d'Oliana vers el Tossal de Cambrils, resseguint el massís del Port del Comte fins al Coll de Port, i baixant cap a Fòrnols-Cornellana i l'*strata Kardonensis*. Aquest itinerari, realitzat mitjançant un GIS que segueix una ruta òptima, té l'avantatge de passar per dos punts on tenim documentada, a una alçada de 2.000 m, jaciments romans: el ja mencionat del Goleró, però també el de «Prat Llong» (Tuixén), punt on comença el descens del camí des del Port del Comte vers Fòrnols, i on hem documentat estructures i materials d'un establiment romà d'alçada del s. I d.n.e., vinculat possiblement a una via de carena (Olesti et al., 2017).

Aquestes rutes aprofitarien una via de la sal que, provinent de Cardona, s'endinsa en el Pirineu Oriental, i que hem de suposar, donat el rol de la sal en les necessitats de la ramaderia pirinenca, podria ja haver existit com a mínim en època ibèrica, si no abans. Des de Pradell, la via sembla anar direcció Ansovell i Beders, seguint una cota a mitjana alçada cap al Baridà i Baltarga, punt clau en el control ceretà de la Vall Cerdana (Oller et al., 2018).

Aquesta ruta seguiria força bé el relat de Polibi, ja que es partiria del territori ilerget per avançar pel territori bergistà si, com ens sembla, es pogués estendre el territori bergistà a l'actual comarca del Solsonès, i no estrictament al Berguedà. Tota la conca alta del Cardener, territori amb clara identitat en època ibèrica, sembla lligar molt bé amb la potent societat bergistana descrita per Livi i Polibi, i fins i tot la toponímia (amb exemples com Bergús) podria confirmar-ho. Els airenonsis i andosins podrien ubicar-se ja a la part més alta de l'itinerari, en arribar a l'Alt-Urgell i la Cerdanya, en un punt proper a la sortida natural d'Andorra vers el Segre. No seria tan coherent respecte les referències de Livi. El pas per la Lacetània, que indica aquest autor, no seria impossible (potser un extrem occidental d'aquest poble podria arribar a l'àrea de Ponts), però la menció als ausetans seria més complexa, i s'hauria d'explicar com una referència als ausoceretans d'Aviè, força hipotètica. Arqueològicament, aquest itinerari permetria explicar fins i tot la destrucció de finals de s. III aC documentada al Tossal de Baltarga, que controla el Coll de Saig, el pas natural vers la Perxa (veure aportació en aquest mateix volum).

Una segona opció seria la ruta que des de Ponts es dirigeix vers Solsona, seguint l'anomenada ruta transversal, ben documentada també en època altmedieval. Aquesta via seguiria l'eix Solsona-Berga-Ripoll-Camprodon-Coll d'Ares, que ha plantejat Aina Muñoz com la Ruta 2 del seu treball (Muñoz, 2017: 55),

i que l'autora planteja com la més probable per al pas d'Anníbal segons els seus càlculs.³⁹ Aquesta ruta, però, s'allunya força de l'hipotètic emplaçament d'airenonsis i andosins, tant si foren —com creiem— uns subgrups dels ceretans, com si realment foren ètnies diferenciades, ubicades a l'alta vall del Segre i fins i tot al Pallars. Tampoc aquesta ruta presenta, ara per ara, elements arqueològics que puguin confirmar-la, si bé les explotacions mineres al Coll d'Ares sí que estan documentades a partir de mitjans del s. II a.n.e., però no abans (Meuniere, 2017).

Tanmateix, la mateixa A. Muñoz planteja una alternativa a aquesta via que ens sembla interessant. Així, un cop la ruta arriba a Ripoll, existiria la possibilitat de remuntar la vall del riu Freser-Rigat, i dirigir-se vers la Collada de Toses, fins fa ben poc temps la millor ruta natural per accedir a la Cerdanya des de la vall del Llobregat (Muñoz, 2017: 56). Aquesta ruta passaria prop del Pla d'Anyella, un indret a uns 1840 m d'alçada, a cavall entre la vall d'Alp (la Cerdanya) i la Vall de Ribes, i considerat tradicionalment un lloc de trobada entre ramats que provenen del Ripollès, Lluçanès, Osona i Berguedà. Podria ser una fita important en aquesta ruta annibàlica.

No seria l'única possibilitat. Es podria accedir també vers el Pla d'Anyella a partir del Berguedà, especialment des de la Pobla de Lillet, havent remuntat el riu Llobregat i de manera més directa que per Ripoll. El que és interessant d'aquesta doble opció és que, per una banda, accedeix

39. També I. Dunyach i E. Roudier, en la seva comunicació en aquest mateix congrés, són partidaris d'aquesta via pel Coll d'Ares i pel Vallespir. És cert que les fonts mencionen com a punt d'arribada *Illiberri*, i no pas *Ruscino*, però la seva proximitat geogràfica i el fet que *Ruscino* estigués ocupat per diversos pobles reunits per fer front als púnics, com menciona explícitament Livi (21, 24, 2), explicarien perfectament que l'exèrcit d'Anníbal tot i arribar per la Tet establís el seu campament a Elna.

a la ruta de les carenes abans mencionada (amb colls al voltant de 2000 m com Pal (2.100) o Tosses (1840)), i pot explicar la referència de Livi als lacetans i ausetans, doncs és factible ubicar aquí el límit nord-occidental d'aquest poble.

Ens sembla especialment interessant l'accés al Pla d'Anyella per una ruta que des de la Pobla de Lillet, i potser esquivant Castellar de N'Hug, pujaria pel Torrent de Rus o el de les Tortes vers la Collada de les Tortes i el Pla de Rus, seguint per la carena fins Anyella. Aquí tenim un element arqueològic força particular, recollit per la pacient tasca del nostre bon amic Oriol Mercadal, consistent en una punta de llança de ferro, en forma de fulla de base ovalada, que podria correspondre a una tipologia de La Tène I o ibèrica (García Jiménez, 2011: 588). Aquesta peça podria correspondre potser a una ocultació, ja que sembla que va aparèixer aïllada.

El descens des del Pla d'Anyella, segons la proposta d'Aina Muñoz (que de fet no contempla arribar al pla), consisteix en carenar des de la Collada de Toses vers el Pla de la Bassa i baixar per dalt de la carena que actualment recorre el GR11 (Muntanya de Sàlteguet, fins Palau de Cerdanya). De nou aquest traçat, que en termes generals veiem correcte, podria tenir un traçat alternatiu, que ens posaria en relació amb una nova troballa arqueològica significativa, en aquest cas publicada per P. Campmajó i el seu equip: l'espasa de La Tène de Vallsabollera (Campmajó et al., 2007). Es tracta d'una espasa amb beina de tipologia La Tène B (tipus N-I: García Jiménez, 2011: 201), amb part de la veïna perfectament conservada, i un parell d'anelles de bronze que podrien correspondre als elements de subjecció. Aquest tipus d'espasa podrien arribar a

una cronologia La Tène C2, de manera que una cronologia de s. III-II a.n.e. seria versemblant. La peça va ser localitzada, clavada al subsòl, a uns 2030 m d'alçada, entre el Torrent de l'Escalera i el Torrent de la Vil·la, en un punt de descens del massís del Puigmal, però que podria correspondre perfectament a la via mencionada, que baixa des del Pla d'Anyella. S'ha proposat una ocultació ritual de la peça, o fins i tot d'un enterrament, però sembla tractar-se d'una peça aïllada, que torna a l'exemple de la punta de llança del Coll de Tortes.

Aquesta via, bé es fes el descens per la Vall de Vallsabollera o bé per Queixans, no passaria massa lluny de la fortificació ceretana del Serrat del Castellar, *oppidum* que controlava l'accés a la Vall de la Molina, i que demostra que aquest accés a la plana cerdana era prou important per a ser protegit des d'aquesta fortificació. A partir d'aquí, l'exèrcit púnic podria avançar per la vall de la Cerdanya en direcció cap a Llívia, i des d'aquí cap al Coll de la Perxa i la vall del Tet.

Val la pena dir que en qualsevol dels itineraris mencionats, l'expedició d'Anníbal hauria d'haver fet aturades, etapes de reagrupament i descans, especialment necessàries en passar per camins estrets, de bast, i que sens dubte comportarien l'allargament de la columna i la necessària reunió dels proveïments dispersos. En aquest sentit, alguns punts elevats, com el Pla d'Anyella o algun tram de la ruta de les Carenes, podria ser adequat per efectuar aquestes aturades. Però el mateix podria dir-se del pas per la plana cerdana, lloc ideal per aconseguir provisions (voluntàries o forçades), àrees de pastura per a les bèsties, i fins i tot blat o lleguminoses. En aquest sentit, encara que en aquesta segona hipòtesi l'expedició no passaria pel

Coll de Saig i Baltarga, no seria impossible que una columna s'avancés vers aquest establiment de control territorial, que sabem fou destruït entorn d'aquest moment. També l'establiment del Castellot de Bolvir, i el possible *oppidum* existent a Llívia, haurien estat afectats per l'avenç dels púnics, i podria explicar bé la imatge dels *Tyrinthia Castra* de Sil·li Itàlic.

Més encara, la Cerdanya podria haver estat el lloc on s'hagués produït l'aturada més llarga que tant Polibi com Livi descriuen, durant la qual Anníbal decideix desmobilitzar part de les tropes aliades, en les quals no confia.⁴⁰ Hem de recordar que a partir d'aquesta aturada, els dos autors marquen un avançament ràpid cap a *Elna* i *Ruscino*, el que coincidiria força bé amb un itinerari en el qual, superat un accessible Coll de la Perxa, tot el camí seguint la Tet baixaria directament envers la plana rossellonesa.

Significativament, com hem vist, no es menciona a cap autor antic l'existència d'enfrontaments en aquesta darrera etapa del creuament dels Pirineus. Després de l'aturada i l'enviament d'algunes tropes a casa, el descens dels Pirineus es va fer de manera pacífica, fins a arribar a Elna. Aquesta darrera etapa, que creuaria territoris gals segons la tradicional visió dels autors grecoromans (on la vessant septentrional del Pirineu és gal·la o celta), sembla que es va realitzar a bona marxa, tot i les gorges mencionades per Livi. No oblidem que tant *Illiberris* com *Ruscino* són tant els noms de les ciutats mencionades per Livi, com el dels rius que recorren aquest territori (actuals Tec i Tet) segons ens indica Polibi (34, 10, 1).

8. El dia després

La gran atenció que ha merescut el pas d'Anníbal pels Pirineus, contrasta força amb el poc interès que ha tingut la fase posterior, és a dir, el període que va entre aquest episodi i la fi de la Guerra Púnica. Les fonts destaquen almenys dos fets històrics que caldria prendre en consideració: per una banda, la possible existència d'una xarxa de guarnicions púniques a la zona i, per altra, el posterior pas de les tropes d'Asdrúbal l'any 209 a.n.e., un cop derrotat a *Baecula*.

La possible existència de guarnicions púniques al Pirineu es desprèn, per una banda, d'una referència explícita de Livi (21, 23, 2-3) i, per altra del propi costum dels púnics —com de qualsevol altre exèrcit hel·lenístic— de garantir la seguretat dels territoris ocupats mitjançant aquest tipus d'establiments, completat sovint amb l'entrega d'hostatges (per exemple, Livi, 21, 23; Plb., 3, 52, 7).

Pel que fa al text de Livi, la seva menció a l'establiment per part d'Hannó de *praesidia* en els territoris pirinencs i prepirinencs acabats de dominar, deixa entendre que hi hauria guarnicions en aquests passos (Livi, 21, 23, 2-3). Es tracta d'una operació realitzada abans de la desmobilització dels carpetans, i coincidint amb l'aturada de l'expedició per consolidar el territori dominat i reagrupar les tropes. Aquest era un costum habitual dels púnics com ho demostra la immediata reacció dels gals del Rosselló: tenen por que, com han fet els púnics a Hispania, també a ells se'ls hi imposin fortes guarnicions (*valida praesidia*). Un exemple magnífic

40. Fins i tot, la posició estratègica de la vall cerdana podria haver estat el punt de reunió de les hipotètiques columnes en què s'hagués pogut dividir l'exèrcit púnic, on convergeixen les rutes 1 i 2 proposades: la de la vall del Segre per la Vansa i la de la ruta transversal pel Pla d'Anyella.

és *Onussa*, al sud de l'Ebre, ocupada per una guarnició púnica (Livi, 22, 20, 4) però amb un topònim de regust grec. Polibi (3, 35) no és tan precís, però si que destaca l'encàrrec a Hannó de dominar aquests territoris, amb la precisió de vigilar especialment els bargusis, el que sembla implicar un control territorial notable de l'àrea prepirinenca o ja pirinenca.

Les guarnicions es veien complementades per l'entrega d'hostatges, que permetien garantir encara més la fidelitat dels pobles sotmesos. En el cas dels pobles pirinencs no en tenim cap dada, però si en canvi en el cas dels ilergetes, on una part dels seus hostatges són encara en mans dels púnics poc abans de la captura de Cartagena (Plb., 9, 11, 3 menciona l'entrega de diners i de les seves pròpies filles, fins i tot quan Indíbil ja ha estat expulsat del seu regne pels romans). A Cartagena, Escipió allibera més de 300 hostatges dels pobles ibers que Asdrúbal mantenia a la ciutat, entre ells els dels ilergetes (Plb., 10, 18, 3).

L'existència de guarnicions púniques a l'àrea pirinenca només podrà ser confirmada a través de la recerca arqueològica, però es tractaria d'una ocupació molt breu, possiblement només d'alguns mesos, i serà molt difícil precisar-la a través d'un registre arqueològic que difícilment permetrà aquesta precisió. En tot cas, l'encàrrec d'Anníbal a Hannó es feu justament en el moment de l'aturada pirinenca de l'expedició, que nosaltres creiem possible ubicar a la plana cerdana. No seria estrany per tant que establiments d'origen indígena ceretans ubicats en posicions estratègiques, com podria passar també en el cas dels ausetans o, més al sud, els ilercavons (amb l'enigmàtic cas del Castell de Banyoles), poguessin haver format part d'aquesta xarxa de *praesidia*.

Un segon element, també força polèmic, és el del pas d'Asdrúbal pels Pirineus l'any 208 a.n.e. Es tracta d'una operació logística d'envergadura, realitzada amb molt d'èxit, tot i partir d'una derrota militar, *Baecula*, que lluny de ser la victòria decisiva romana que sempre s'ha considerat podria ser en realitat un fracàs romà per impedir la marxa d'Asdrúbal cap a Itàlia (Quesada, 2013). Després de *Baecula* les tropes púniques d'Asdrúbal empengueren una segona expedició cap a Itàlia, que de nou havia de creuar els Pirineus i els Alps. Cal destacar que l'estratègia púnica a Hispània fins aquell moment, a banda dels pactes i les guarnicions, implicava també una forta mobilitat de les tropes, una manera d'evitar el canvi d'aliances dels indígenes, i la seva capacitat per generar coalicions (per exemple, Livi, 23, 28, 4).

Tenint en compte la necessitat d'asolir amb rapidesa Itàlia, Asdrúbal prepara la seva expedició a consciència. Els autors moderns han destacat molt poc aquest episodi, tot i ser logísticament molt més eficaç que l'expedició d'Anníbal. Tardà només uns dos mesos en recórrer el llarg camí, creuant de nou els Pirineus, el Roine i els Alps. Apià (*Hann.*, 52) compara els sis mesos de l'expedició d'Anníbal, amb els dos de la d'Asdrúbal, amb un exèrcit similar: 48.000 infants, 8.000 genets i 15 elefants. Polibi (11, 1, 1) considera que la seva arribada a Itàlia fou fàcil i ràpida. La sortida d'Asdrúbal, que conservava unes dues terceres parts del seu exèrcit, es va produir l'hivern de l'any 208 a.n.e. Les fonts principals són Polibi, Livi i Apià, però en aquest cas les referències són molt més escadusseres. Tanmateix, i això és el que ens interessa, el pas del Pirineu podria haver tornat a afectar els passos orientals.

Polibi (10, 31, 7) indica com Asdrúbal, amb les tropes que conservava, es va retirar aigües amunt del riu Tajo, en direcció als ports dels Pirineus i «els gals que allà habitaven». També Livi (27, 19, 1) indica com Asdrúbal va dirigir-se al Pirineu creuant el riu Tajo. La raó d'aquesta marxa per la Meseta és clara: segons els mateixos comandants púnics, la major part dels pobles hispans eren favorables a Roma (Livi, 27, 20, 5), i només la zona de la costa Atlàntica, allunyada dels romans, es mantenia favorable als cartaginesos. Precisament això ho aprofità Asdrúbal, que decidí dirigir-se vers els Pirineus avançant per la zona de la Meseta (conca del Tajo i el Duero), on podia reclutar tropes. Les fonts literàries són aquí molt coherents: Livi (27, 20, 8) esmenta com Asdrúbal Gisgó es dirigí vers la Lusitània, és a dir, més a l'occident que Asdrúbal, i Massinisa, amb 3.000 cavallers, cap a la Citerior, per donar suport als que encara els recolzaven. Asdrúbal reclutà tropes potser entre els carpetans (ètnia que ocupava bona part de la conca mitjana-alta del Tajo, i que sabem explícitament que formaven part dels reclutaments d'Anníbal) i també entre els cel·tibers, que seran mencionats després en els combats a Itàlia. La cavalleria de Massinisa va avançar-se a la seva marxa, afavorint així possiblement la col·laboració d'alguns cel·tibers. És interessant que Polibi (34, 7, 4) mencioni explícitament que la distància entre les fonts del Tajo (és a dir, la part més alta de la seva conca) i els Pirineus era de més de 1.000 estadis, el que indica que ja era una via prou coneguda i utilitzada al s. II a.n.e., i dona coherència al relat de tot l'episodi.

Tanmateix, ha estat Apià la font que ha estat més citada per analitzar aquest recorregut. Per una banda, l'autor esmenta (App., *Hisp.*, 28) com Asdrúbal va reclutar tropes al llarg de l'Oceà Boreal (l'Atlàntic), i que posteriorment, quan va ser cridat per Anníbal, es va desplaçar al llarg de l'Oceà Boreal i va passar els Pirineus envers la Gàl·lia amb mercenaris cel·tibers que havia reclutat. Aquesta referència a l'Atlàntic ha estat emprada per explicar un pas dels Pirineus a l'extrem occident, a la zona d'Oïasso, però en realitat és una hipòtesi arriscada. La referència a «l'Oceà Boreal» d'Apià no és única, es troba també en un passatge anterior (Apià, *Hist.*, 6, 5, 28; *Hisp.*, 6), en aquest cas referent a Asdrúbal «el bell», gendre d'Amílcar. Es tracta d'un episodi on el cabdill púnic remunta des del Mediterrani («Oceà occidental»), controlat pels púnics, vers el nord, avançant cap a la Vall de l'Ebre per l'interior, fins que en trobar-se «a cinc jornades del Pirineu» gira envers la vessant Atlàntica d'Hispania, «descendent aleshores cap a l'Oceà Boreal», el que interpretem seria la zona del Guadiana i Guadalquivir. Aquest episodi, datable entre els anys 228-227 a.n.e., no suposa que Asdrúbal arribés a la costa Atlàntica nord des de la Meseta, sinó que més aviat va tornar a baixar cap a Andalusia i Extremadura, la zona ocupada pels Cartaginesos en aquell moment, fent una espècie de moviment envoltant a través probablement de la zona carpetana. L'any 208, l'altre Asdrúbal aprofita aquesta mateixa ruta, però en sentit invers, pujant des de l'Alta Andalusia vers la Meseta, per la Carpetània, i aleshores sí que avança vers els Pirineus.⁴¹ Sembla clar, per tant, que

41. Significativament, com hem vist, Asdrúbal Gisgó efectua al mateix temps una maniobra coordinada desplaçant-se cap a la Lusitània (Livi, 27, 20, 8), deixant així el pas franc cap al nord a Asdrúbal.

les dues referències a l'Oceà Boreal es refereixen de manera genèrica als territoris hispans que desemboquen vers l'Atlàntic, és a dir les conques del Duero, el Tajo i finalment el Guadiana i Guadalquivir. Per tant, Apià no indica que Asdrúbal creués els Pirineus l'any 208 a.n.e. pels colls propers a l'Oceà Atlàntic, sinó que va avançar pels territoris de la vessant atlàntica, justament els que menciona que no havien estat encara dominats pels romans.

El més probable, per tant, és que Asdrúbal, l'any 208 a.n.e., es dirigís vers els Pirineus remuntant la conca alta del Tajo, passant a la del Duero per la Celtibèria, i descendent vers la vall de l'Ebre bé pel riu Alhama, més al nord, o potser pel Jalón, més al sud, on podria reclutar els mercenaris celtibers mencionats. Aleshores, però, per quin sector dels Pirineus va creuar Asdrúbal la carena?

L'opinió general dels historiadors és que Asdrúbal va passar a la Gàl·lia pels Pirineus Occidentals. Aquesta interpretació es basa en tres fets. Per una banda, en les referències al seu pas per la Hispània Boreal, l'Oceà Atlàntic, que ja hem vist, però que permeten una arribada a la vall de l'Ebre en qualsevol punt, ben a prop fins i tot de Saragossa. És tracta al nostre entendre d'una referència general a la península que desaiuga a l'Atlàntic, no al pas estricte per la costa. En segon lloc, el seu pas occidental es veuria forçat pel suposat control romà dels Pirineus Orientals, des de les bases d'Empúries i *Tarraco*. Finalment, perquè un cop superats els Pirineus, Livi menciona el seu pas pel territori dels arverns, un poble del centre de la Gàl·lia que faria vascular cap al Pirineu Central el lloc de passatge.

Arribats a aquest punt, però, cal tenir en compte una dada sovint poc valorada,⁴² com són les referències de Polibi i de Livi a la vigilància que Escipió feu del pas d'Asdrúbal pels Pirineus. Polibi (10, 40, 11) indica com Escipió «va enviar tropes als passos dels Pirineus per controlar els moviments d'Asdrúbal». Livi (27, 20, 1), menys precís, indica que «va enviar només tropes (*praesidia*) a ocupar els Pirineus» (*praesidio tantum ad insidendum Pyrenaeum misso*). Sembla, doncs, que Escipió va enviar algunes tropes a ocupar posicions al Pirineu, però no amb una veritable intenció de bloquejar els passos, sinó només per controlar la marxa de l'expedició púnica. No sembla que en aquell moment Roma tingués la capacitat real de controlar els passos elevats del Pirineu, ni tan sols l'Oriental. Escipió no té cap capacitat de bloquejar Asdrúbal, sinó només de vigilar el seu pas.

A la vegada, però, aquests dos passatges permeten pensar en una molt precoç presència romana als passos pirinencs, doncs si bé no hi ha voluntat de bloqueig, tampoc sembla que sigui complicat enviar-hi aquestes tropes. Si el pas del Pirineu per part d'Asdrúbal hagués estat molt occidental, voldria dir que també la capacitat de Roma d'accedir a aquests punts seria relativament senzilla, i això en una cronologia del 208 a.n.e. sembla complicat.

És difícil pronunciar-se sobre quin pas concret va seguir Asdrúbal per creuar els Pirineus. El que és segur és que hi va passar amb molta rapidesa, perquè entre *Baecula* i l'arribada a la Vall del Po van passar només dos mesos. La distància aproximada fins a la capçalera de la Vall del Po podria haver estat entre uns 1500-1700 km, segons l'itinerari, el que marca

42. Si que ho fa, però: Morera (2017).

un ritme molt ràpid (un mínim de 25 km diaris sense parades, quasi impossible de complir) i que fan dubtosa la notícia d'Apià. És Livi (27, 39, 5) qui ofereix les dades més concretes, en indicar com els gals i els pobles alpins ja no s'oposaren al pas d'Asdrúbal, com si havien fet amb Anníbal, en saber que només eren una zona de pas. L'única referència concreta que ofereix, més enllà de la Celtibèria i dels Pirineus, és el pas pel país dels arverns, un poble gal que ocupava l'àrea muntanyenca i els altiplans del Massís Central francès. Això sembla indicar un creuament del Roine a l'alçada de l'aiguabarreig amb l'Isèra. En tot cas, donat el límit meridional dels arverns, en contacte amb els rutens, seria possible un pas pirinenc pels passos centrals (el *Summus Pyrenaeus*, per exemple, pas de la posterior via romana de *Caesaraugusta* a Aquitània), però tampoc seria estrany, i més curt, un pas més oriental, potser pel Pallars cap a la Garona i el Tarn o, fins i tot, per Andorra directament cap a la zona de Toulouse.⁴³

Un pas per la Cerdanya seria menys probable però en absolut descartable. Seria factible si en comptes del descens per la Tet, com havia fet Anníbal, les tropes es desviessin cap a l'Aude o l'Aireja. No oblidem en aquest sentit la funció de la Cerdanya com una veritable «placa-giratòria» pirinenca oriental, que per la Vall de Querol comunica amb l'Arièja, Foix i Toulouse, i pel Capcir vers l'Aude cap a Carcassona. Carcassona o Toulouse mantien bones comunicacions terrestres amb l'àrea rutena i arverna, de manera

que seria possible que Asdrúbal hagués aprofitat el coneixement que tenia dels passos pirinencs orientals (com després faria als Alps, on seguí una ruta molt similar a la d'Anníbal) per desviar-se més a l'interior de la vessant gal·la per evitar els controls romans.

Aquesta darrera hipòtesi, però, té en contra un element que amb Anníbal havia jugat al seu favor: sembla que al 218 a.n.e. els ilergets es trobaven entre els aliats fidels a Cartago, mentre que després de *Baecula*, on els ilergets d'Indíbil es passaren al bàndol d'Escipió a mitja campanya, aquesta col·laboració no existiria. Un pas oriental podria necessitar de la seva col·laboració, i en principi no hauria estat possible. Tampoc l'època de l'any en la que es va fer, ja a la tardor, faria senzill el pas per cotes molt elevades. De tota manera, és probable, com havia fet en el seu primer intent d'expedició vers Itàlia el 217 (Livi 23, 28, 5), que Asdrúbal hagués acumulat força moneda dels pobles sotmesos amb la voluntat de comprar el seu pas per alguns passatges, com havia fet Anníbal. El cobrament pels drets de pas no era estrany entre els pobles pirinencs (així ho farà Sertori l'any 83 a.n.e.: Plut., *Sert.*, 6), i podia també haver-ho estat en aquest cas.

9. Les dades arqueològiques de la Cerdanya

El poblament de la Cerdanya coetani al període de la guerra púnica presenta alguns indicis o evidències d'inflexió i can-

43. El pas pel golf de Biscaia, o d'altres passos occidentals, a part de suposar una volta que allargaria inexplicablement l'itinerari d'Asdrúbal, totalment incompatible amb el temps indicat pels autors antics, suposaria entrar a la conca del riu Ador, que l'allunya dels seus objectius. El Garona, en canvi, i remuntar pel riu Tarn, ens mena molt millor a la zona del massís central.

vis, susceptibles de ser relacionats amb aquests fets històrics. Com ja hem dit abastament, el problema cronològic és evident, en no permetre l'arqueologia la precisió que ens convindria, però tanmateix permet posar en relació alguns jaciments ceretans amb el fenomen general d'inestabilitat —i fins i tot de destruccions— que comportà el període bèl·lic de finals de s. III inicis de s. II a.n.e.

Els treballs desenvolupats a la Cerdanya en els darrers 25 anys (veure la comunicació en aquest mateix volum) han posat de manifest diversos fenòmens que poden estar-hi relacionats.

1. El principal *oppidum* conegut a la comarca, el Castellot de Bolvir, no presenta signes d'abandonament, però en canvi sí que sembla que a finals del s. III a.n.e. s'obren noves sitges i es concentra un volum important d'excedents agrícoles a l'interior del poblat, mostrant un fenomen similar al que succeeix en altres zones del NE. Per tant, el fenomen d'increment de la inestabilitat també es constata aquí.

2. El jaciment del Tossal de Baltarga presenta un nivell de destrucció de finals de s. III a.n.e., en fase d'estudi, que implica el seu abandonament durant un període de temps d'almenys mig segle de durada. És una destrucció violenta, amb indicis prou clars: no es recuperen objectes valuosos (fre de cavall, monedes de plata), s'amaguen objectes de prestigi (una arracada d'or dins una gerra ceràmica), es produeix la mort violenta d'animals domèstics (un gos, quatre xais, una cabra, un cavall, etc.)⁴⁴, i un incendi final afectat tot l'establiment. La seva ubicació, en el pas de la via ceretana, és també significativa.

3. Al jaciment del Serrat del Castellar, on només es porten dues breus campanyes d'excavació, sembla detectar-se una pauta similar a Baltarga, amb un possible nivell de destrucció de la fase ibèrica, que caldrà confirmar. En tot cas, es tracta del jaciment ceretà amb una més clara funció de control territorial (protegint l'entrada a la vall de la Molina).

4. Pel que fa a la numismàtica, ja M. Campo i O. Mercadal (2009) fa alguns anys, van posar de manifest el conjunt monetari documentat a la comarca (no per treballs arqueològics, sinó per troballes fortuïtes) referent al període de finals de s. III inicis del s. II a.n.e. Es tractava en aquell moment de dues imitacions de dracmes d'Empúries del cavall parat (mitjans s. III a.n.e.), provinents del sud de la Gàl·lia, i sorprenia els investigadors l'absència de numerari corresponent al període de la Guerra Púnica (Campo i Mercadal, 2009: 355). Aquest conjunt s'ha vist força incrementat en els darrers anys per algunes troballes que podem posar en relació amb el període que ens interessa. Així, recentment, un conjunt de 8 dracmes emporitanes va ser localitzat a la zona del Puig de Torrelles (Urús), un punt que controla també el Coll de Saig (García Garrido, 2016: 77). Hi ha un exemplar de dracma del cavall parat, possiblement una imitació indígena, mentre que les 7 restants serien emissions emporitanes pertanyent ja al grup del pegàs amb el cap normal, i que Villaronga data abans de la Guerra Púnica. Les dracmes tenen paral·lels en el tresor d'Ullastret. La datació del conjunt que proposa l'autor marca un *ante quem* previ, però proper, a la Guerra Púnica. Creiem, però, que la seva troballa

44. Recordant, curiosament, el model de casa que Xenofont menciona pels habitants de l'Armènia, semisoterrada, on conviuen animals i habitants (Xen., *An.*, 4, 5, 25).

en un grup coherent, en un únic camp agrícola, així com indicis cronològics més precisos, fa pensar en un tresoret no recuperat del període bèl·lic.⁴⁵ Al nostre entendre és un indicati d'instabilitat que ens sembla possible vincular al període conflictiu de finals del s. III a.n.e. La presència d'una peça d'imitació gal·la no seria d'estranyar en una zona ben comunicada amb la Gal·lia com és la Cerdanya.

Igualment, provinent de col·leccions particulars de la Cerdanya,⁴⁶ cal destacar la localització prop de Llívia d'una dracma ibèrica d'imitació, llegenda *Iltirtasalirustin*, amb el cap del pegàs transformat en *Chrysaor*, exemplar que ja podria pertànyer perfectament al període bèl·lic. Més interessant encara és una moneda de plata hispano-cartaginesa, corresponent a l'emissió 13, C69, amb signe *yod* sota el ventre del cavall (García Bellido, 2001: 164)⁴⁷, que l'autora data precisament del període de la Guerra Púnica. Aquesta peça presenta molt poc desgast, i va ser trobada a camp obert. Finalment, és molt interessant el conjunt monetari provinent de col·leccions particulars de Baltarga, sis dracmes d'imitació sud-gal·liques, actualment en estudi, així com una setena provinent del turó de Monterròs.

Aquestes troballes fortuïtes, però, han estat en bona part confirmades per les troballes de moneda realitzades en el curs dels darrers treballs d'excavació a Baltarga. Així, hem recuperat, bé de l'interior de les estructures o bé dels voltants en prospecció sistemàtica al voltant de l'enclavament, un conjunt de dues dracmes emporitanes amb pegàs i victòria alada (Villaronga, 293: 247), dues imitacions gal·les amb victòria alada esquemàtica per sobre pegàs —amb diferent grau de desgast—, i una fracció de dracma de *Rhode*. Es tracta d'un conjunt força orientat vers el sud de la Gal·lia, i que confirmaria la cronologia propera a finals del s. III a.n.e. de la destrucció del jaciment, plenament coherent amb les troballes numismàtiques força homogènies localitzades a la comarca. Es fa difícil creure que aquesta elevada densitat de dracmes a la regió (un territori fins aquell moment amb escassos exemplars de qualsevol mena de moneda) no tingui relació amb els fets històrics de finals del s. III i inicis del s. II a.n.e., quan l'arribada dels púnics a l'Ebre i el pas d'Anníbal degueren ser el detonant dels canvis detectats en el poblament dels ceretans.⁴⁸ L'increment en l'ús de la moneda podria molt bé

45. En el cas de l'exemplar 2 de la publicació (García Garrido, 2016), sota el pegàs hi apareix un estel radiant. Si es confirma la hipòtesi de F. López Sánchez, que aquests símbols sota el pegàs de les dracmes s'han de relacionar amb els mateixos símbols dels denaris romans coetanis (López Sánchez, 2010), caldria potser datar aquestes dues peces entorn de l'any 206 aC, i per tant correspondrien a algun episodi bèl·lic del final de la guerra, o fins i tot una mica posterior.

46. Agraïm als seus propietaris haver pogut consultar i estudiar aquestes col·leccions.

47. Aquesta peça, apareguda a Font Romeu, propera per tant al Coll de la Perxa, només ha pogut ser documentada a partir de fotografies, i no directament per nosaltres.

48. Ja a un nivell molt més hipotètic, és de destacar que també en alguns colls importants d'alta muntanya del Pirineu més oriental (Argelès i La Fajouse), Ingrid Dunyach (vegeu la seva comunicació en aquest mateix col·loqui) ha documentat la presència d'algunes dracmes. Així, a La Fajouse, en un context votiu (Dunyach, 2017: vol. 3, 157), va aparèixer una dracma emporitana amb el pegàs modificat (*Chrysalor*). A Argelès, al Coll de Terrers II, punt que marca el trencament d'aigües entre l'Empordà i el Rosselló, van aparèixer quatre dracmes de Roses de primera meitat de s. III a.n.e. (Dunyach, 2017: vol. 2, 101). No es pot descartar que fossin testimonis d'una presència de control en aquests passos més propers a la costa.

estar relacionada amb el rol dels ceretans en el control dels passos i el pagament dels drets de pas (*telos*, segons indica: Plut., *Sert.*, 5; Morera, 2017), una activitat pròpia dels pobles pirinencs i alpins, i en el reclutament de mercenaris o d'aliats, tant per al bàndol romà com per al púnic.

5. Queda un darrer element a analitzar, molt més hipotètic, però que creiem necessari recollir. En els darrers anys, l'ingent treball de Pierre Campmajó (2011) i Joan Ferrer (2018) ha posat de manifest el magnífic conjunt de gravats rupestres en escriptura ibèrica (des del s. iv fins al s. i a.n.e.) documentats a la Cerdanya. Aquests gravats, amb textos redactats en ibèric dual (datats, per tant, entre el s. iv i iii a.n.e.) i ja en ibèric no-dual (dels s. ii-i a.n.e.), són de difícil interpretació, però hi ha un nombrós conjunt d'antropònims (majoritàriament ibèrics), alguns alfabets, i un petit nombre de teònims, segons la nova i recent proposta de J. Ferrer (2015). A Oceja, J. Ferrer ha localitzat el terme *Tanito* (Roca 6, zona 8, Oceja), vinculat a l'antropònim *artiunan(er)* i que sembla correspondre a un text votiu i formular. Un segon text similar, *Tan.*, amb idèntic formulari, apareix a la mateixa roca (Ferrer, 2010: 54-55). *Tanito* podria identificar-se amb un antropònim *Tane(k)-to*, però pel context J. Ferrer creu que correspon millor a una divinitat. Ha estat proposat que podria relacionar-se amb la forma iberitzada de la divinitat púnica *Tanit* (Rodríguez Ramos, 2005; Ferrer, 2010: 17) el que per a J. Ferrer s'avindria molt millor amb el context general. En aquest cas, doncs, sembla que un personatge de nom ibèric, *Artiunan*, redactaria un missatge votiu a una divinitat iberitzada sota la forma *Tanito* i que molt bé podria correspondre a la *Tanit* d'origen púnic. Això implica un fenomen

d'aculturació religiosa que no és excepcional en el món ibèric català (on són habituals pebeters amb aquesta iconografia), però que es documentaria per primer cas a l'àrea pirinenca, justament en un territori on molt probablement va haver-hi un contacte directe amb l'exèrcit púnic, i on alguns ceretans, com a mercenaris o aliats actius de l'expedició, van poder conèixer i adoptar aquesta nova divinitat.

Per acabar, val la pena destacar que tot aquest conjunt de dades vinculades a evidències arqueològiques de la segona meitat-finals de s. iii a.n.e. no tindran continuïtat més enllà d'aquest període, és a dir, caldrà esperar fins a mitjans de s. ii a.n.e. per tornar a trobar indicis de nous canvis (reocupació de Baltarga i possiblement del Serrat del Castellar, canvis urbanístics al Castellot, arribada de moneda ibèrica i romana republicana), transformacions ja plenament vinculades a l'inici de la presència romana al territori pirinenc (Olesti, 2017; Olesti i Mercadal, 2017). Sabem que M. Porci Cató va sotmetre els bergistans, i sens dubte devia entrar en contacte amb comunitats com els ceretans, però no hi ha indicis d'una ocupació efectiva del seu territori al llarg de la primera meitat del s. ii a.n.e. Caldrà esperar a mitjans de s. ii a.n.e. per documentar, aquest cop amb presència clara de *praesidia*, l'arribada dels romans a la Cerdanya i a les valls pirinenques. El pas d'Anníbal, doncs, sembla que va suposar un breu període d'inestabilitat per als ceretans, deixant pas a una etapa on, com en el cas d'altres pobles del NE peninsular, la nova administració provincial romana va limitar-se a fixar mitjançant pactes les relacions amb els pobles menys hostils, i on no va ocupar efectivament els seus territoris ni va explotar els seus recur-

sos. El període post-annibàlic, per tant, va deixar un Pirineu a les portes de Roma, però evitant encara una total annexió, com succeiria temps després també en el cas dels Alps. Roma va optar per assolir un control efectiu de les àrees costaneres i

prepirinenques, abans d'intervenir en les zones d'alta muntanya. Tanmateix, quan ho feu actuà amb força efectivitat i rapidesa, demostrant un coneixement de les àrees pirinenques que en cap cas podem considerar improvisat.

Referències bibliogràfiques

Fonts primàries

- APIANO. *Historia Romana*, vol. I. Edició i traducció A. Sancho (1980). Madrid: Editorial Gredos.
- AVIÉ. *Periple (Ora Maritima)*, vol. I. Edició i traducció de P. Villalba (1986). Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- DIÓN CASIO. *Historia Romana*, vol. I. Edició i traducció D. Plácido (2004). Madrid: Editorial Gredos.
- JENOFONTE. *Anábasis*. Edició de R. Bach (1982). Madrid: Editorial Gredos, 32.
- POLIBI, *Història*, Vol. II. *Llibres II-III*. Edició i traducció de M. Balasch (1987). Barcelona: Fundació Bernat Metge.
- SILIO ITÁLICO, *La Guerra Púnica*. Edició i traducció de J. Villalba (2005). Madrid: Ed. Akal.
- TITUS LIVI, *Història de Roma*, Vol. XI. *Llibre XXI*. Edició i traducció de Jordi Avilés (2007). Barcelona: Fundació Bernat Metge.

Fonts secundàries

- ADELLACH, B. (2014). *La muntanya solar. El calendari Català primitiu. Els camins d'Anníbal*. Andorra: Consell General.
- ALIAGA, S.; ANDREU, R.; MERCADAL, O.; OLESTI, O. (1998). «Territori i vies de comunicació a la Cerdanya en època romana». A: IEC (ed.). *XI CIAP*. Puigcerdà: IEC, 261-283.
- BELTRÁN, F. (1984). «El año 218 aC Problemas en torno al comienzo de la segunda guerra púnica en la Península Ibérica». A: IEC (ed.). *Vè Col.loqui Int. d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà: IEC, 147-171.
- BOSCH-GIMPERA, P. (1965). «El pas del Pirineu per Aníbal». A: *Homenaje a Jaime Vicens Vives*, I. Barcelona, 135-141.
- CAMPAJÓ, P. (2011). *Ces pierres qui nous parlent: les gravures rupestres de Cerdagne (Pyrenees Orientales)*. Perpinyà: Trabucaire.
- CAMPO, M. (2017). «Las emisiones griegas de Emporion y Rhode y su impacto en las sociedades indígenas». A: ESTRADA-RIUS, A. (coord.). *De la dracma a l'euro Sistemas i unions monetaries a l'occident d'Europa*. Barcelona: MNAC, 15-26.
- CAMPO, M.; MERCADAL, O. (2009). «Aproximación a la circulación monetaria en la Cerdanya (siglo III aC - mediados siglo I dC)». A: ARÉVALO, A. (ed.). *XIII Congreso Nacional de Numismática*. Cadiz: Universidad de Cádiz, 353-368.
- CARRERAS, C.; DE SOTO, P.; MUÑOZ, A. (2019). «Land transport in mountainous regions in the Roman Empire: Network analysis in the case of the Alps and Pyrenees». *Journal of Archaeological Science*, 25, 280-293.
<<https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2019.04.011>>

- CRESPO, C. (2011). *Estudi històric dels Pirineus en època Antiga*. Tesis doctoral inèdita. Barcelona: UAB.
- DÍAZ, P.F. (1990). «Julían de Toledo: “Historia del Rey Wamba” (Traducción y Notas)». *Florentia Illiberritana*, 1, 89-114.
- DUNYACH, I. (2017). *La place du Roussillon dans les échanges en Méditerranée aux âges du fer étude d'une organisation territoriale, sociale et culturelle (VIe-IIIe siècle avant J.-C.)*. Perpignan: Université de Perpignan.
- DURAN, M.; LÓPEZ SÁNCHEZ, F.; MESTRES, I.; ÑACO DEL HOYO, T.; PRINCIPAL, J. (2018). «Evidencias numismáticas en un espacio logístico tardorrepublicano: el Camp de les Lloses (Tona, Barcelona; Cataluña)». A: PARDINI, G.; PARISE, N.; MARANI, F. (eds.). *Numismatica e Archeologia, Monete, stratigrafie e contesti. Dati a confronto*. Roma: Quasar, 475-486.
- EGARQUE, A.; JULIÀ, R.; RIERA, S.; PALET, J.M.; ORENGO, H.; MIRAS, Y.; GASCÓN, C. (2009/12). «Tracing the history of highland human management in the eastern Pre-Pyrenees: an interdisciplinary palaeoenvironmental study at the Pradell fen, Spain». *The Holocene*, 19-8, 1241-1255. <<https://doi.org/10.1177/0959683609345084>>
- FERRER, J. (2010). «La llengua i l'escriptura ibèrica a la Cerdanya». *Ker*, 4, 50-59.
- (2015). «Le nouveau corpus d'inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne (2) Deuxième parution». *Sources*, 3, 7-22.
- (2019). *L'origen i el desenvolupament de les escriptures paleohispàniques*. Tesis Doctoral. Barcelona: UB.
- GAILLEDROT, E.; BELARTE, M.C. (2019). «Architecture and Urbanism in the Fortified Settlement of Pech Maho (Sigean, France) in the Third Century BC: A Social and Economic Perspective». *Oxford Journal of Archaeology*, 38.3, 271-290. <<https://doi.org/10.1111/ojoa.12173>>
- GARCÍA ALONSO, J.L. (2006). «Vettones y Layetanos. La etnonímia Antigua de Hispania». *Palaeohispanica*, 6, 59-116.
- GARCÍA BELLIDO, M.P. (2001). *Diccionario de Cecas y Pueblos hispánicos*. Madrid: CSIC.
- GARCÍA GARRIDO, M. (2016). «Hallazgos de monedas ampuritanas en Bellver de Cerdanya». *Acta Numismática*, 46, 77-80.
- GARCÍA JIMÉNEZ, D. (2011). *El armamento de influencia La Tène en la Península Ibérica (s. V-I aC)*. Tesis Doctoral inèdita. Girona: Universitat de Girona.
- GOZALBES CRAVIOTO, E. (2000). *Caput celtiberiae: la tierra de Cuenca en las fuentes clásicas*. Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha.
- LÓPEZ, A. (2016). *El Montgrós, el Brull, Una fortificació ibèrica al Montseny. Guia del conjunt arqueològic*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, F. (2010). «Dracmas ampuritanas y marsellesas acuñadas para Cartago (218-211/209 aC)». *Mainake*, XXXII, 601-617.
- MAHANEY, W.C. (2020). «El enigma del paso de los Alpes». *Desperta Ferro Antigua y Medieval*, 59, 75-87.
- MAYER, M. (1984). «Cerretani, quondam Tiryntia castra. Sobre Sil. Ital. 3, 357». A: IEC: *V Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà: IEC, 197-199.
- MEUNIER, E. (2017). «Innovations techniques dans l'exploitation des mines entre l'âge du Fer et l'époque romaine entre les Pyrénées et le sud du Massif Central». A: *Séminaire « Innovations techniques dans la production des métaux »*. Toulouse: TRACES, 1-8.
- MIRÓ, Cl. (2020). «L'Íslam». A: MERCADAL, O. (ed.). *Historia comarcal de la Cerdanya*. Girona: Diputació de Girona, 380-386.
- MOLAS, M.D.; MESTRES, I.; ROCAFIGUERA, M. (1992). «La fortalesa ibèrica del Casol del Puigcastellet, Una aproximació als límits del territori Ausetà». *Ausa*, XIII, 97-131.
- MONTES, J. (2015). *Punica de Silio Itálico: introducción, edición crítica y comentario filológico*. Tesis doctoral inèdita. Madrid: UNED.

- MORERA, J. (2017). *Territori i poblament de Cerdanya a l'Antiguitat. La iberització i romanització de la vall Cerdana*. Tesis doctoral. Barcelona: UAB.
- MUÑOZ, A. (2017). *Anàlisi de rutes de mínim cost (LCP) aplicada al cas de l'avanç del contingent cartaginès d'Anníbal Barca durant l'etapa catalana-Pirenaica*. TFG. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- NOGUERA, J.; BLE, E.; VALDÉS, P. (2013). *La Segona Guerra Púnica al nord-est d'Ibèria: una revisió necessària*. Barcelona: Societat Catalana d'Arqueologia.
- (2018). «La Ribera d'Ebre: una via de pas de les tropes d'Anníbal Barca durant la Segona Guerra Púnica». *Miscel·lània del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre*, 28, 263-283.
- OLCOZ, S.; MEDRANO, M. (2014). «La región de metagonia, la estrategia defensiva de Aníbal en Libia y en Iberia, y los primeros tratados entre Cartago y Roma». *Gladius*, 34, 65-94.
<<https://doi.org/10.3989/gladius.2014.0003>>
- OLESTI, O. (2000). «Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I aC: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral». *Empúries*, 52, 55-86.
- (2017). «Augusto y el control de los territorios pirenaicos». *Gerión*, 35, 163-190.
<<https://doi.org/10.5209/GERI.56143>>
- (en premsa). «Les fonts literàries referents als Ceretans». A: MERCADAL, O. (ed.). *Història Comarcal de la Cerdanya*. Girona: Diputació de Girona.
- OLESTI, O.; MERCADAL, O. (2005). «La iberització del Pirineu Oriental i la filiació ètnica dels ceretans». *Paleohispanica*, 5, 295-314.
- (2017). «L'explotació dels territoris pirinencs orientals en època antiga (s. VI-I a.n.e.)». *Treballs d'Arqueologia*, 21, 9-47.
<<https://doi.org/10.5565/rev/tda.69>>
- OLESTI, O.; MORERA, J.; OLLER, J. (2017). *Memòria dels treballs arqueològics al jaciment de Prat Llong (Fòrnols-La Vansa)*. Memòria inèdita. Barcelona: Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- OLLER, J.; MORERA, J.; OLESTI, O.; MERCADAL, O. (2018). «El Tossal de Baltarga (Bellver de Cerdanya, Lleida): un nou exemple dels processos d'iberització i romanització a l'àrea pirinenca». *RAP*, 28, 31-45.
- PADRÓ, J. (1984). «Les vies de comunicació romanes al Pirineu català». A: IEC (ed.). *Cinquè Congrés Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà: IEC, 61-87.
- PROCTOR, D. (1974). *La expedició de Aníbal por la Historia*. Barcelona: Espasa-Calpe.
- PUIG, A. (2009). *La colònia grega de Rhode*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- QUESADA, F. (2013). «Aníbal, *strategos* carismàtic, y los ejércitos de Cartago». A: BENDALA, M. (ed.). *Fragor Hannibalís. Aníbal en Hispania*. Madrid: Comunidad de Madrid, 255-281.
- RICO, Ch. (1995). «Sur les traces d'Hannibal dans les Pyrénées: une nouvelle approche». *Quadrans catalans de cultura clàssica*, 9-11, 111-119.
- (1997). *Pyrénées Romaines: essai sur un pays de frontière*. Madrid: Casa de Velázquez.
- RODRIGUEZ RAMOS, J. (2005). «Introducció a l'estudi de les inscripcions ibèriques». *Revista de la Fundació Privada Catalana per l'Arqueologia Ibèrica*, 1, 13-144.
- SAN JOSÉ, Ch. (2019). «Los elefantes de Aníbal». *Espacio, Tiempo y Forma*, 32, 75-94.
<<https://doi.org/10.5944/etfii.32.2019.24100>>
- SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D.; MIRÓ, M.T.; JORNET, R. (2012). «El Castellet de Banyoles (Tivissa): Una ciudad ibérica en el curso inferior del río Ebro». *AEspA*, 85, 43-63.
<<https://doi.org/10.3989/aespa.085.012.003>>
- SHEAN, J. (1996). «Hannibal's Mules: The Logistical Limitations of Hannibal's Army and the Battle of Cannae, 216 B.C.». *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 45, H. 2 (2nd Qtr.), 159-187.
- TORRES, M. (2018). *Assaig sobre el pas d'Hanníbal per Catalunya i la mítica ciutat d'Atanagrum*. Sant Martí de Maldà: Grup de Recerques de les Terres de Ponent.